

Yunan İşgali Sonrasında Doğu Trakya'dan Bulgaristan'a İltica Hareketi

Kenan Özkan*

Öz

Yunan ordusunun Temmuz 1920'de Doğu Trakya'yı işgali üzerine 1. Kolordu birlikleri direniş göstermeden mağlup olmuş ve tarafsız bir devlet olan Bulgaristan'a iltica etmiştir. Katliam endişesine kapılan sivil ahali de askerî birlikleri takip ederek Bulgaristan'a sığınmıştır. Bu çalışmada asker ve sivil mültecilerin Bulgaristan'a iltica ve memleketlerine iade sürecinde neler yaşandığı ve özellikle mültecilerin iade sürecinde Bulgar ve Osmanlı Hükümetleri arasında yaşanan krizlerin nasıl çözüldüğü sorularına yanıt aranmıştır. ATASE Arşiv belgelerine dayandırılarak daha önce yapılmış bir çalışmadan farklı olarak, bu çalışmada Osmanlı Arşivi belgelerinden istifade edilmiştir. Böylece ulaşılan yeni belgeler ışığında, konu detaylandırılmış ve yukarıdaki sorulara yanıt verilmiştir. Buna göre Bulgar Hükümeti asker ve sivil mültecileri Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde geçici olarak iskân etmiş ve iaşelerini sağlamıştır. Ancak ülkedeki siyasi ve iktisadi sorunlar nedeniyle mültecilere daha fazla yardım edemeyen Bulgar Hükümeti, Osmanlı Hükümetinden mültecilerin memleketlerine iadesi talebinde bulunmuştur. Savaştan çıkmış Osmanlı Hükümeti de mali sıkıntıda olduğu için mültecilerin memleketlerine iadesi sürecini sağlıklı bir şekilde yürütememiştir. Bunun yanı sıra subayların Bulgar Hükümeti tarafından el konulan şahsi hayvanları ile kolorduya ait resmî evrakların iadesi iki hükümet arasında önemli bir sorun hâlini almıştır. Osmanlı Hükümeti aynı zamanda İtilaf Devletlerinin müdahalesi ile Bulgar Hükümetinin mültecilerin pasaportlarını vize etmemesi nedeniyle yaşanan krizi de çözmek için uğraşmıştır. Sürecin geneline bakıldığında sivil ve asker mültecilerin çok büyük bir kısmı kendi çabaları ile memleketlerine dönmek mecburiyetinde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı 1. Kolordusu, Yunan İşgali, Doğu Trakya Mültecileri, Osmanlı Hükümeti, Bulgar Hükümeti.

* Dr., Altınbaş Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, kenan.ozkan@altinbas.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8939-4365

Asylum Movement from Eastern Thrace to Bulgaria after the Greek Occupation

Abstract

Upon the occupation of Eastern Thrace by the Greek army in July 1920, the 1st Corps units were defeated without resistance and took refuge in Bulgaria, a neutral state. Since the civilian population worried about the massacre, they followed the military units and took refuge in Bulgaria. In this study, answers were sought to questions of what happened during the asylum process of military and civilian refugees to Bulgaria and their return to homeland, and how the crises between the Bulgarian and Ottoman Governments were resolved, especially during the return process of refugees. Unlike a previous study, based on ATASE Archive documents, we used Ottoman Archive documents. In the light of the new documents reached, the subject was detailed and the questions above were answered. Accordingly, the Bulgarian Government temporarily resettled the military and civilian refugees in various parts of Bulgaria and provided their subsistence. However, the Bulgarian Government, who could not help more refugees due to the political and economic problems in the country, requested the Ottoman Government to return the refugees to homeland. Since the Ottoman Government was in financial trouble, she could not carry out the process of returning the refugees to homeland in a healthy way. In addition, the return of the officers' personal animals confiscated by the Bulgarian Government and official documents of the corps became an important problem between the two governments. Visa procedures of refugees' passports had also resulted in crisis. So, most of the refugees had to return to homeland with their own efforts.

Keywords: Ottoman 1st Corps Units, Greek Occupation, Eastern Thrace Refugees, Ottoman Government, Bulgarian Government.

Giriş

Millî Mücadele yıllarında yaşanan Yunan işgalleri, Batı Anadolu'da büyük bir göç hareketliliğine neden olmuştur. Bu kapsamda Müslüman nüfusun Batı Anadolu'nun henüz işgal edilmemiş iç bölgeleri ile Saltanat ve Hilafet merkezi İstanbul'a göç ettiği görülmektedir¹. Aynı süreç Doğu Trakya için de yaşanmış, Temmuz 1920'de Yunanistan'ın Doğu Trakya'yı işgali yeni bir göç hareketini tetiklemiştir. Ancak Doğu Trakya'nın Müslüman nüfusu, Millî Mücadele'de örneğine hiç rastlanmayan bir şekilde Anadolu sınırları dışında, yabancı bir

1 Millî Mücadele yıllarında işgallerin neden olduğu Müslüman nüfus hareketliliği üzerine yapılan ayrıntılı bir çalışma için bk. Kenan Özkan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2020.

ülkeye iltica etmiştir. 1. Kolordu savunması başarısız olunca, birlikler Bulgaristan'a geçmiş, bölgede yaşayan Müslüman ahalinin önemli bir kısmı askerî birlikleri takiben Bulgaristan'a iltica etmiştir. Böylece bu iltica hareketi Milli Mücadele yıllarında Türk-Müslüman nüfusun kitle hâlinde, Anadolu sınırları dışına göç edişinin ilk ve tek örneğini teşkil etmiştir. Doğu Trakya Müslüman ahalsinin böyle bir tercihte bulunmasının nedeni şüphesiz bölgenin coğrafi şartları ve İstanbul'la olan kara bağlantısının kesilmiş olmasıyla açıklanabilir. Bir yarımada olan Doğu Trakya'nın İstanbul'la bağlantısını sağlayan Hadımköy İstasyonu, 14 Ocak 1919'da Yunan ordusu tarafından işgal edilmiştir². Bu durumda Yunan ordusuna esir düşmek yerine, Doğu Trakya'daki askerî birlikler ve onları takip eden sivil ahali Bulgaristan'a iltica etmiştir.

Askerî birliklerin ve ahalinin Bulgaristan'a sığınması konusu, alana ilişkin kaynaklarda genel olarak yer almakla birlikte, şimdiye kadar bu konu özelinde arşiv belgelerine dayalı iki çalışma mevcuttur. Bunlardan ilki 1. Kolorduya bağlı birliklerin Bulgaristan'a ilticası sürecini inceleyen Hülya Toker'e ait çalışmadır³. Bu çalışmada Bulgaristan'a sığınan sivil ahali ve bu meyanda Edirne'deki memurlar ve aileleri ile kısaca askerî okul öğrencilerine yer verilmiştir. Toker'in çalışması asıl olarak, o zamanki adıyla Genelkurmay ATASE Arşivi (yeni düzenlemeyle MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı) belgeleri ışığında subay ve askerlerimizin Bulgaristan'daki koşulları ve iade süreci üzerine yoğunlaşmıştır.

Konuya ilişkin bir diğer önemli çalışma ise Veysi Akın'a ait ve doğrudan askerî okul öğrencileri ile okul personel ve ailelerini konu alan çalışmadır⁴. Akın'ın çalışması ise Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri ışığında hazırlanmıştır. Her iki çalışmada da sivil ahalinin Bulgaristan'a ilticası konusu genel hatlarıyla ele alınmış, sadece Toker, ayrı bir başlık açarak bunlar hakkında kısa bilgiler vermiştir.

Bu çalışmanın amacı, yeni arşiv belgeleri ışığında konuyu ele alarak yukarıda söz edilen çalışmalarını genişletmektir. Bu maksatla özellikle Devlet Arşivleri Başkanlığı

2 İstanbul-Edirne bağlantısını sağlayan Uzunköprü-Sirkeci hattı üzerindeki demiryolu istasyonları önce Kasım 1918'de Fransızlar, kısa bir süre sonra Yunan birlikleri tarafından işgal edilmiştir. Demiryolunun Yunan askerleri tarafından işgali hakkında bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, (BOA). Dahiliye, Şifre Kalemî (DH. ŞFR.) 610.120.

3 Hülya Toker, "Millî Mücadele Döneminde Türk-Bulgar İlişkileri ve İnci Kolordunun Bulgaristan'a Sığınması", *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askerî-Siyasî İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 123-141.

4 Veysi Akın, "Yunan İşgali Döneminde Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdareci ve Öğrencileri", *Belgi*, S. 22 (Yaz 2021/III), s. 657-673.

Osmanlı Arşivi belgelerinden istifade edilmiş, konuyu destekleyecek tarzda İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşivi'nde yer alan belgeler de kullanılmıştır. Bunun yanı sıra dönemin İstanbul basınında yer alan gazete haberleri taranmış, ikinci el kaynak olarak telif eserlerden istifade edilmiştir.

1. Doğu Trakya'nın İşgali ve 1. Kolordu'nun Bulgaristan'a İlticası

Yunan Ordusunun Doğu Trakya'yı işgali 20 Temmuz sabahı Ereğli'nin bombardımanı ile başlamıştır. Yunan birlikleri kısa sürede Tekirdağ ve çevresini işgal etmiş, burada bulunan 55. Tümen birliklerinin fazla bir direniş göstermeden dağılması üzerine Yunan Ordusu kuzeye, Edirne istikametine doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu durum kuzeyde bulunan 49. Tümen ve 60. Tümen birliklerinin durumunu tehlikeye sokmuştur. 55. Tümen den geriye kalan birliklerle Babaeski hattında yeni bir savunma cephesi oluşturulmak istense de bu plan başarısız olmuştur. 1. Kolordu Komutanı Albay Muhiddin Bey⁵ ve Millî Kuvvetler Kumandanı Cafer Tayyar Bey⁶, bir durum değerlendirmesi yapmış ve Havsa mıntukasına çekilme kararı almışlardır⁷. 24 Temmuz 1920 itibarıyla birliklerinin bir kısmı Taşlımüsellim güneyinde, diğer bir kısmı da Lalapaşa bölgesinde bulunmaktadır. Daha fazla direnme şansı kalmadığını gören 1. Kolordu Komutanı Albay Muhiddin Bey, Bulgaristan'a sığınma kararı vermiştir⁸.

İltica kararının tatbiki maksadıyla 24 Temmuz akşamı 1. Kolordu'ya bağlı iki subay Bulgar makamlarıyla görüşmek için görevlendirilmiştir⁹. Bu sırada sivil

5 Albay Muhiddin (Kurtiş) hakkında bk. *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Basımevi, 2. baskı, Ankara 1989, s. 74-76.

6 Cafer Tayyar Eğilmez hakkında bk. *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen...*, s. 143-145.

7 Bu sırada Cafer Tayyar Bey, 24 Temmuz sabahı Havsa'ya bağlı Bostanlı Köyü yakınlarında Yunan askerleri ile çatışmaya girmiş ve sonrasında yaralanarak esir düşmüştür. "Trakya'da Vaziyet, Cafer Tayyar'ın Henüz Ne Olduğu Malum Değildir", *Vakit*, 28 Temmuz 1920, No. 948, s. 1. "Cafer Tayyar Esir Edilmiş", *Vakit*, 30 Temmuz 1336, No. 950, s. 1. "Edirne'nin İşgali Haberi Tahakkuk Etti", *İkdam*, 28 Temmuz 1336, No. 8414, s. 1. Cafer Tayyar Bey'in esareti hakkında ayrıca bk. Veysi Akın, "Cafer Tayyar Paşa'nın Esir Alınışı ve Esaret Hayatı", *İlmî Araştırmalar*, S. 1 1995, s. 31-35.

8 Yunan Ordusunun işgali ve 1. Kolordu birliklerinin muharebeleri hakkında bk. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, C II-Kısım II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 369-381. Tefik Bıyıkhoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 350-366. Tokar, agm., s. 131-132. Muhammet Şahin, *Millî Mücadelede Doğu Trakya*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 91-92.

9 Böylece Bulgar sınırının hangi noktalardan geçileceği belirlenmiş ve bu noktalar 24 Temmuz akşamı birliklere tebliğ edilmiştir. Bu doğrultuda 25 Temmuz günü birliklerin Taşlımüsellim

ahalinin de sınıra yığıldığı görülmüştür. Özellikle Yunan Ordusunun İzmir ve Batı Anadolu'yu işgali sırasında yaptığı katliamların bir benzerinin Doğu Trakya'da da gerçekleşebileceği endişesine kapılan bilhassa sınıra yakın köyler ahali, sınırda toplanmış ve askerî birlikleri takip ederek Bulgaristan'a iltica etmiştir¹⁰. Bulgaristan'a iltica edenler arasında bulunan Uzunköprü Kaymakamı Hakkı Bey'in hazırladığı rapora göre Bulgar sınırı üzerinde bulunan Lalapaşa kazasının "Çalıköy" hudut kapısına çekilmiş olan 1. Kolordu 25 Temmuz'da sınırı geçmiş, bu sırada Edirne, Kırklareli, Babaeski, Lalapaşa, Havsa kazalarına bağlı köyler ahali ile Uzunköprü kazasının "Meşeli" ve "Kurttepe" köyleri ahali de askerî birlikleri takip ederek Bulgaristan'a iltica etmiştir¹¹.

a. Bulgaristan'a İltica Edenlerin Miktarı, Askerî Birliklerin Silah ve Ağırhıkları

Bulgaristan'a iltica eden askerî birlikler ve sivil ahalinin miktarı ile birliklerin Bulgar makamlarına teslim ettiği silah miktarı konusunda kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Bu tutarsızlığın nedeni düşman eline geçmemesi için kolordu harekâtına ilişkin belgelerin büyük çoğunluğunun verilen emirle imha edilmesi ve birliklerin sınırı geçişi esnasında yaşanan kopukluk ve kargaşadır¹².

noktasından Büyükderbent'e ve Doğanca üzerinden Mustafapaşa'ya geçmeleri emri verilmiştir. Yapılan görüşmelerden sonra kolordu birlikleri 25 Temmuz'da sınırı geçmeye başlamıştır. Doğu'daki birliklerin Taşlımüsellim üzerinden Büyükderbent'e, 60. Tümenin Hanlıyenice üzerinden Büyükderbent'e ve 49. Tümenin Doğanca üzerinden Mustafapaşa'ya geçmesi emri verilmiştir. Çekilme emri 49. Tümenine ulaşmamış olduğundan 49. Tümen Mustafapaşa yerine Lalapaşa-Hanlıyenice üzerinden Büyükderbent'e gelmiştir. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 382-383. Bıyıkhoğlu, *age.*, s. 367. Tokar, *agm.*, s. 132.

10 Bıyıkhoğlu, *age.*, s. 368. Şahin, *agl.*, s. 92. Tokar, *agm.*, s. 135, dipnot 54'te gösterilen yer. 30 Aralık 1920 tarihli karar gereğince Trakya'daki harekât neticesinde "inhal eden Birinci Kolordu 1 Ağustos 1336 tarihinden itibaren mülga addolunmuştur." *Harp Tarihi Vestikaları Dergisi*, Yıl: 14/S. 51, Mart 1965, Vesika 1184. "Birinci Kolordunun Lağvı", *Vakit*, 5 Kanunisanı 1337, No. 1104, s. 1.

11 Kaymakam Hakkı Bey 1920 Eylül ayı başında İstanbul'a dönmüştür. "Bulgaristan'daki Memurinin", *Vakit*, 4 Eylül 1336, No. 983, s. 2. "Bulgaristan'a İltica Eden Memurlarımız", *İkdam*, 3 Eylül 1336, No. 8443, s. 2. Hakkı Bey 29 Ağustos 1920 tarihli bu raporunu Dâhiliye Nezaretine sunmuştur. Kaymakam Hakkı Bey, bu mülteciler arasında Kırkkilise ve Edirne merkez livaları eşraf ve ileri gelenlerinin bulunduğunu da ifade etmiştir. Arşiv belgelerinde mültecilerin Bulgar sınırına giriş noktasına ilişkin farklı yer isimlerine yer verildiği görülmektedir. Lalapaşa kazasına bağlı "Çalıköy" sınır kapısının ismi "Çalibekir" hudut sınır kapısı olarak da yer almıştır. BOA. HR. SYS. 2571.1/24. BOA. DH.İ.UM. 20.14. Tokar ise Askerî Tarih Daire Başkanlığı belgeleri ışığında birliklerin ve ahalinin, Lalapaşa kazasındaki "Çiftlikköy" sınır kapısından Bulgaristan'a girdiğini aktarmaktadır. Tokar, *agm.*, s. 132.

12 Tokar, kaynaklardaki farklılığın nedeni olarak özellikle bu duruma işaret etmektedir. Tokar, *agm.*, s. 132.

Bıyıkhoğlu, sivil mülteci miktarını toplamda 10-15 bin, askerî personelin miktarını ise 4.700 olarak vermiştir¹³. Toker, arşiv belgeleri ışığında I. Kolordu'nun Bulgaristan'a geçen birlikleri için toplamda 5.742 sayısını vermiştir¹⁴. Sınırı geçişte yaşanan dağınıklık ve birlikler arasındaki irtibatlılık nedeniyle sayılardaki farklılıklara işaret eden Toker, toplam mülteci miktarının 10 bine ulaştığını ifade etmiştir¹⁵.

Toker'in sivil mültecilere dair verdiği sayılar, Bulgar Sobranyası üyesi Varna Mebusu Zümrezâde Şakir Bey'in de içinde bulunduğu bir komisyon tarafından düzenlenen istatistike dayandırılmıştır¹⁶. Toker gibi İbrahim Kamil de (Bulgar Genelkurmay Başkanlığı tarafından verilen bilgiler ışığında) asker ve sivil mülteci miktarını 10 bin kişi olarak göstermiştir¹⁷.

Uzunköprü Kaymakamı Hakkı Bey de raporunda mülteci miktarından söz etmiş ve 10 bin sayısını tekrarlamıştır¹⁸. Sofya Şehbenderliği Kaçıcıları Nihat Bey'in İstanbul'a gönderdiği raporda ise mülteci miktarı "malumat-ı sıhhiyeye nazaran" 13 bin olarak vermiştir¹⁹.

13 Bıyıkhoğlu, 10 bin kadar sivil mültecinin yanında 200 civarında sivil devlet memurunun varlığına da işaret etmektedir. Askerî personelden 700'ünü subay ve askerî memur, 4.000'ini ise er olarak vermektedir. Bıyıkhoğlu, *age.*, s. 368-369. "Türk İstiklal Harbi" adlı eserde de aynı miktar tekrar edilmiştir. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 382-384.

14 Bu miktarın 40'ı üst subay, 600'ü subay ve 5.102'si erlerden oluşmaktadır. Toker, *agm.*, s. 134. Toker, yukarıda işaret ettiğimiz üzere sınırı geçerken yaşanan dağınıklık ve birlikler arasındaki irtibatlılık nedeniyle ATASE belgelerindeki sayıların da farklılıklar gösterdiğine dikkat çeker. Toker, *agm.*, s. 133, dip not 45,46 ve 47'de gösterilen yer.

15 Toker, *agm.*, s. 135, dip not 54'te gösterilen yer.

16 Toker, *agm.*, s. 136. Veysi Akın da asker miktarı hakkında Toker'in verdiği sayıları tekrar etmiş, bunun yanında 10 bin sivil mülteci ve 200 kadar sivil devlet memurunun Bulgaristan'a geçtiğini yazmıştır. Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdareci ve Öğrencileri", s. 660.

17 İbrahim Kamil, "Türk İstiklal Harbi" isimli kaynağa atıfta bulunarak Türk askerî kaynakları ile Bulgar kaynakları arasındaki farklılığa temas etmektedir. İbrahim Kamil, "Bulgaristan Diplomatik Belgelerine Göre Trakya'da Milli Mücadele ve Türk-Bulgar İlişkileri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 17/S. 35, 2017, s. 89-90.

18 Hakkı Bey'in hazırladığı bu rapor, Varna mebusu Zümrezâde Şakir Bey'in riyasetindeki komisyon tarafından hazırlanmış istatistike dayanmaktadır. Hakkı Bey'in raporunda yer alan 10 bin mülteceden 3.000'i asker, geri kalanları ise sivil olarak gösterilmiştir. Hakkı Bey memur miktarını ise 300 olarak vermektedir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hariciye Siyasi (HR. SYS.) 2571.1/24. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Dahiliye İdare-i Umumiye (DH. İ. UM.) 20.14. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.) 4650. 348716.

19 Bunun 4.000'i subay ve asker, 600'ü memur ve öğretmen geri kalan 8.000'i de sivil mültecidir.

Mehmet Şükrü Güzel, katliam endişesi ile Trakya'dan Bulgaristan'a iltica eden sivil nüfus miktarını 30 bin kişi olarak vermiş, bu miktara askerî personeli dahil etmemiştir²⁰.

Özetle Türk ve Bulgar kaynakları dikkate alındığında, Bulgaristan'a iltica eden toplam sivil ve asker sayısının asgari 10 bin, azami 30 bin arasında değişen miktarlarda verildiği görülmektedir²¹.

1. Kolordu birlikleri, Bulgaristan'a iltica sırasında ellerindeki silah ve teçhizatın bir kısmını da götürmüşlerdir. Çeşitli çap ve büyüklükteki teçhizatın ve bunları taşımakta kullanılan arabaların yanı sıra²², subaylara ait şahsi ve mirî hayvanlar

Nihat Bey'in 30 Ocak 1921 tarihli raporu için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/35.

- 20 Mülteci sayısına ilişkin en fazla miktarı veren isim Güzel olmuştur. Mehmet Şükrü Güzel, "Bir Savaş Suçu Olarak Doğu Trakya'da Yunanistan Tarafından Türklere Yapılan Etnik Temizlik Harekâtı 1920-1922", *Akademik Bakış*, C 8/S. 15, 2014, s. 156.
- 21 Mülteci miktarlarına ilişkin basındaki haberlere bakıldığında farklı istatistiklere tesadüf edilmekte ve mülteci miktarının 8 bin ile 17 bin arasında değiştiği görülmektedir. *Vakit* gazetesi 1.000 askerle 2.000 civarında sivilin Bulgaristan'a geçtiği bilgisini vermiştir. "Trakya'dan Bulgaristan'a İltica Edenler", *Vakit*, 15 Ağustos 1336, No. 966, s. 3. Gazetenin bir başka haberinde ise iltica eden asker sayısı 3.000 kişi olarak verilmiştir. "Bulgaristan'a İltica Edenler", *Vakit*, 21 Ağustos 1336, No. 972, s. 4. "İkdam" gazetesi ise "Cafer Tayyar kıtaatından" 12 bin kişinin Bulgaristan'a iltica ettiğini duyurmuştur. "Trakya Harekât-ı İşgaliyesi Hitam Buluyor", *İkdam*, 29 Temmuz 1336, No. 8415, s. 1. "Yine Muhaceret Meselesi", *İkdam*, 10 Ağustos 1336, No. 8427, s. 1. "İkdam" birkaç gün sonra Bulgaristan'a göç eden mülteci miktarını 17 bin olarak aktarmıştır. "Trakya Muhacirlerinin Avdeti", *İkdam*, 15 Ağustos 1336, No. 8433, s. 1. Yunan işgalinin Doğu Trakya'da neden olduğu göç, bununla sınırlı kalmamış ve işgal sonrasında Müslüman nüfus Doğu Trakya'yı terk ederek İstanbul'a gelmiştir. Temmuz-Ağustos 1920'de başlayan İstanbul'a yönelik bu göç dalgası Milli Mücadele yılları boyunca devam etmiştir. "Muhacirin Akını Devam Ediyor", *Vakit*, 11 Ağustos 1336, No. 962, s. 3. "Trakya Muhacereti Devam Ediyor", *Vakit*, 19 Teşrinisani 1336, No. 1059, s. 2. "Trakya'dan Elan Muhacir Geliyor", *Vakit*, 7 Teşrinievvel 1337, No. 1374, s. 1. Yunan işgali söylentilerinin sıklaşması üzerine yalnız Müslümanlar değil, Edirne Museviler de göçe başlamıştır. Bk. BOA. BEO. 4639. 347867. Mehmet Şükrü Güzel, Yunan zulmü nedeniyle Milli Mücadele boyunca Doğu Trakya'dan 60 bin Müslümanın İstanbul'a göç etmek zorunda kaldığını yazmıştır. Güzel, a.g.m., s. 156. Ancak 1921 Londra Konferansı'nda Müttefiklere sunulmak üzere hazırlanan resmî bir istatistik çalışmasına göre Trakya'dan İstanbul'a göç eden Müslüman muhacir miktarı 30 bin kişi olarak verilmiştir. "Tehcir İstatistiki", *İkdam*, 13 Mart 1337, No. 8620, s. 1. İşgalin gerçekleştiği sırada 1. Kolordu Komutanı Albay Muhiddin Bey olsa da İstanbul basımında 1. Kolordu için "Cafer Tayyar Kıtaatı" ya da "Tayyarcılar" ifadesi tercih edilmiştir. 1. Kolordu Komutanlığına Albay Muhiddin Bey'in tayini hakkında bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) İrade Dosya Usulü (İ. DUİT.) 160. 23. BOA. BEO. 4631. 347280.
- 22 Bıyıkhoğlu'nun verdiği bilgilere göre kolordunun elinde bulunan çeşitli çap ve özelliklere sahip toplam 53 toptan sadece 27'si, bunun dışında 3.000 tüfek, 30 makineli tüfek kurtarılarak Bulgaristan'a götürülmüştür. Bıyıkhoğlu, a.g.e., s. 368-369. Diğer kaynaklar da bu rakamları kullanmaktadır. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 384. Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul

(atlar) da Bulgaristan'a götürülmüş, ancak bu hayvanlar ilerleyen aşamada iki hükûmet arasında sorun hâline gelmiştir²³.

Bulgar makamlarınca yapılan anlaşma gereği kolordu birlikleri sınırı geçerken silah ve cephaneyi Bulgar askerî memurlarına teslim etmişlerdir. Yalnız nakliye araçları ile hayvanların ve subaylara ait şahsi binek hayvanlarının elde kalmasına izin verilmiştir²⁴. Neuilly Antlaşması'na göre Bulgaristan'ın silahtan arındırılması gerektiğinden, kolordu birliklerinin getirmiş olduğu silahların toplanması işine İtilaf Devletleri adına Fransızlar nezaret etmiştir²⁵.

b. Mültecilerin Buldukları Yerler ve Bulgar Hükûmetinin Yardımları

Bulgaristan'a iltica eden asker ve siviller, Yanbolu (Yambol) ve Kızılağaç (Kirkovo) merkez kazalarında toplanmışlardır²⁶. Yolda mülteci grubundan kopuşlar yaşandığından, Yanbolu'ya ulaşan askerler için öncelikle burada bir toplama noktası oluşturulmuştur²⁷. Ancak iaşenin kolaylaştırılması amacıyla birlikler

İdareci ve Öğrencileri", s. 659. Kamil, agm., s. 90. Şahin, agt., s. 93. *Vakit* gazetesine yer alan bir haberde Cafer Tayyar birliklerinden 1.590 silah, 3 top ve 3 araba alındığı bilgisi yer almaktadır. "Bulgaristan'a İltica Edenler", *Vakit*, 21 Ağustos 1336, No. 972, s. 4.

- 23 Toket, ATASE belgelerinde yer alan hayvan ve araba miktarları hakkındaki bilgilerin de farklılık arz ettiğine dikkat çekmiştir. Buna göre farklı tarihlerdeki üç belgede hayvan için 188, 385 ve 36 sayıları verilirken; araba için 41, 58 ve 18 sayıları yer almaktadır. Toket, agm., s. 133-134. "Türk İstiklal Harbi" isimli kaynakta Bulgaristan'a geçirilen hayvan ve araba miktarı da aktarılmış ve 1.147 hayvanın yanı sıra bir miktar arabadan bahsedilmiştir. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 384. Şahin ve Akın da bu miktarı vermektedir. Şahin, agt., s. 93. Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdareci ve Öğrencileri", s. 659.
- 24 BOA, HR. SYS. 2571.1/24. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 383. Bıyıkhoğlu, age., s. 370. Toket, agm., s. 132. Bulgar sınırına geçen 49. Tümen birliklerinin silah ve toplarını Bulgar makamlarına teslim ettiği hakkında bk. "49'uncu Fırkanın Bulgaristan'a İlticası", *Vakit*, 30 Temmuz 1336, No. 950, s. 1. "Bulgaristan'a Geçen Cafer Tayyar Kuvvetleri", *İkdam*, 30 Temmuz 1336, No. 8416, s. 1.
- 25 "Edirne'nin İşgali Haberi Tahkik Etti", *İkdam*, 28 Temmuz 1338, No. 8414, s. 1. Silahların toplanması konusu Bulgar ve Yunan Hükûmetlerini karşı karşıya getirmiştir. "Bulgaristan'a Gidenler", *Vakit*, 5 Ağustos 1336, No. 956, s. 1. Kamil, agm., s. 90, dip not 28'de gösterilen yer. Bulgar Başbakanı Stambolyski, silahların toplanması işinde ancak Bulgar memurlarının sayısı kâfi gelmezse Yunan kuvvetlerinin Bulgar arazisine girmesine izin verilebileceğini söylemiştir. *İkdam*, 1 Ağustos 1336, No. 8418, s. 1.
- 26 Asker ve sivil mülteciler Dedeoğaç'a bağlı Sofulu kazasının Büyükderbent ile Tatarköy köprülerinden geçerek Bulgaristan'a girmişlerdir. BOA, HR. SYS. 2571.1/24. BOA, DH. İ. UM. 20.14. *İkdam* mültecilerin ilk ulaştıkları yerler arasında Tırnova'yı da saymaktadır. "Bulgaristan'daki Türk Eserleri", *İkdam*, 9 Ağustos 1336, No. 8426, s. 1. "Bulgaristan Ahvalı", *Vakit*, 28 Teşrinievvel 1336, No. 1037, s. 1. Kamil, agm., s. 89.
- 27 Birlikler Almanlardan kalan barakalara yerleştirilmişlerdir. Yanbolu'da toplanan askerî birliklerden taburlar oluşturulmuş ve başlarına sorumlu subay tayin edilmiştir. Bıyıkhoğlu, age., s. 370.

daha sonrasında Eskizağra (Stara Zagora), Kızanlık, Yenizağra (Nova Zagora), Yanbolu ve Tatarpazarcık olmak üzere beşe bölünmüştür²⁸. Dikkat edilecek olursa Bulgar Hükûmeti askerî birlikleri genellikle Bulgaristan'ın güneydoğu kesimine, Türk sınırına yakın yerlere iskân etmiştir.

Sivil mülteciler ise askerî birliklerden ayrılmış ve yine iâşe koşulları dikkate alınarak Plevne, Vidin, Lom, Rusçuk, Razgrad ve Kızanlık'a dağıtılmıştır²⁹. Sivil mültecilerin, ülkenin orta ve kuzey kesimlerine, özellikle de Müslüman nüfusun yoğun olduğu noktalara iskân edildikleri görülür.

Bulgar makamlarının Türk asker ve sivil mültecilere yardımlarını incelemeden önce bu sırada Bulgaristan'ın içinde bulunduğu iktisadi ve siyasi koşulları göz önünde bulundurmak önemlidir. Stambolyski liderliğindeki Bulgar Halk Çiftçi Birliği tarafından kurulan hükümet 27 Kasım 1919'da İtilaf Devletleri ile Neuilly Antlaşması'nı imzalamıştır. Ancak Neuilly Antlaşması'na karşı ülkede Bolşevik muhalefet güç kazanmış ve büyük bir grev dalgasını tetiklemiştir. Barış antlaşmasının şartlarını ve oluşan hayat pahalılığını protesto etmek isteyen memur ve işçiler, iş yavaşlatmak amacıyla şehir ve kasabalarda, özellikle posta, telgraf ve tren hizmetlerinde büyük bir grev dalgasını başlatmıştır. Bu grev dalgası ülkede büyük bir anarşiyi tetiklediği gibi asıl olarak iktisadi anlamda büyük bir tahribata neden olmuştur. Türk sivil ve askerî mültecilerin Bulgaristan'a ilticası böyle bir zamana tesadüf etmesi açısından önemlidir³⁰.

28 Buna göre Kolordu karargâhı Eskizağra'ya (Stara Zagora), 55. Tümen Kızanlık civarındaki Çakmakçı barakalarına yerleşmiş, subaylar buraya bağlı olan Kızanlık'ta iskân edilmiştir. 60. Tümenin tüm piyade erleri Yenizağra'ya (Nova Zagora), topçu kıtası ise Yanbolu'ya yerleştirilmiştir. 49. Tümen ise Tatarpazarcık'a sevk edilmiştir. Birliklerin beşe bölünmesi 2 Ağustos'tan itibaren gerçekleşmiştir. Tokar, a.g.m., s. 134. Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 370. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, s. 383. "Trakya'dan Bulgaristan'a İltica Edenler", *Vakit*, 15 Ağustos 1336, No. 966, s. 3. "Bulgaristan'a İltica Eden Cafer Tayyar Kuvvetleri", *Vakit*, 23 Eylül 1336, No. 1002, s. 2. Askerî birliklerin Bulgaristan'da iskân edildikleri mahaller hakkında bk. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE), Klasör 72, Gömlek 17, Belge 17. Bk. Ek-I

29 Cengiz Hakov, "Atatürk ve Bulgaristan ile Türkiye Arasında Yeni Siyasal-Diplomatik Münasebetler", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu, 5-11 Eylül 1991*, C 2, ATAM Yayınları, Ankara 1996, s. 1272'den aktaran Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdarci ve Öğrencileri", s. 665. *İkdam*'a göre sivil mültecilerin bir kısmı Filibe, Sofya ve az da olsa Yanbolu'da iskân edilmiştir. "Bulgaristan'daki Mülteciler", *İkdam*, 10 Eylül 1336, No. 8450, s. 1.

30 Stambolyski Hükûmeti, bir taraftan İtilaf Devletleri ile iyi ilişkiler kurarak antlaşma şartlarının iyileştirilmesi siyasetini takip ederken, diğer taraftan da ülkede güçlenen Bolşevik hareket ve grev dalgası ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. "Bulgaristan'ın Bi-tarafı", *Vakit*, 14 Ağustos 1336, No. 965, s. 4. "Bulgaristan'ın Bi-tarafı", *İkdam*, 14 Ağustos 1336, No. 8431, s. 1. "Bulgaristan Muahedesinde Tadilat Talebi", *Vakit*, 13 Teşrinievvel 1336, No. 1022, s. 1. "Neuilly Muahedesinin Tadili Talebi", *Vakit*, 15 Kanunievvel 1336, No. 1083, s. 1. Grevciler ve onları destekleyen

Askerî mültecilere, içinde bulunulan mali koşullar altında Bulgar Hükûmetince maaş ya da tahsisat bağlanmamış, Bulgar subay ve erleri gibi işçileri temin edilmiştir. Ancak bu yeterli olmayınca er ve subaylardan, başka yerlere gitmek isteyenler serbest bırakılmış ve bunlar kendi işçilerini temin için gittikleri yerlerde iş bulmak, hatta maden ocaklarında bile çalışmak mecburiyetinde kalmışlardır³¹. Askerî personelin büyük bir kısmı ordu malı dışında kalan şahsi eşyalarını ve özellikle de subaylar şahsi hayvanlarını satarak geçimlerini temin etmiştir. Satacak bir şeyi kalmayan subaylar oldukça büyük zorluklar yaşamıştır. Bunun üzerine Bulgar Tümen Levazım Başkanının denetiminde kurulan bir komisyonca değer biçilen eşyalar, “raspiska” adı verilen senetler karşılığında Bulgar makamlarında teslim alınmış, böylece şahsi eşya ve hayvanlarının değerinin altında alınıp satılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır³². Uzunköprü Kaymakamı Hakkı Bey, raporunda bu durumdan söz etmiş, Eskizağra, Yenizağra, İslimiye (Sliven) ve Yanbolu’da bulunan birliklerin “misafir kaydıyla” işe edildiklerini, ancak işçede yaşanan yetersizlik nedeniyle subayların şahsî hayvanları ile eşyalarının satışına

Bolşeviklerin anarşi ve sabotaj eylemleri ülkedeki nakliyatı aksatmış, tedarik zinciri kırıldığı için gıda ve tarım ürünlerinde çok yüksek fiyat artışı yaşanmıştır. Grev, Bulgaristan’a toplamda 45-60 milyon frank değerinde bir maddi zarara neden olmuştur. Grev dalgası ve siyasal muhalefetle başa çıkmak için Stambolyski Hükûmeti sıkıyönetim ilan etmiştir. Şubat 1920 itibarıyla Bulgaristan’daki iç karışıklıkları aktaran 516. Hudut Tabur Komutanı İhsan Bey’in raporu için bk. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBB), Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Bel. Mtf. 047742. Ülkedeki sıkıyönetimle ilgili olarak ayrıca bk. BOA. HR. SYS. 2330. 51. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Dahiliye Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ.) 30. 78. “Bulgaristan’da İktisadi Buhran”, *Vakit*, 17 Kanunisanı 1337, No. 1116, s. 2. “Bulgaristan Ahvalı”, *Vakit*, 3 Ağustos 1336, No. 954, s. 1. “Bulgaristan’da Hükûmet Mücadelesi”, *Vakit*, 25 Eylül 1336, No. 1004, s. 1. “Bulgaristan Ahvalı”, *Vakit*, 28 Teşrinievvel 1336, No. 1037, s. 1. Grev dalgasının yaşandığı şehirler arasında Türk mültecilerin yerleştirildiği şehirler de yer almaktadır. Sofya, Filibe, Varna, Eskizağra ve Yanbolu’daki grevde hükûmetin müdahalesine karşılık olarak muhaliflerin gerçekleştirdiği bombalı eylemde 800’den fazla insanın hayatını kaybettiği hakkında bk. BOA. HR. SYS. 2330. 49. “Bulgaristan’da Müsademeler”, *Vakit*, 31 Ağustos 1336, No. 979, s. 2. Bununla birlikte Bulgaristan’a dair istihbarat raporlarında Bulgar kamuoyunun *Türklerle karşı müimâşatkar; Rumlara aleyhtar olduğu* bilgisine de yer verilmiştir. BOA. DH. EUM. AYŞ. 30. 78.

- 31 Sofya’nın kuzeybatısında yer alan “Pernik” maden kömürü ocaklarında çalışmak zorunda kalan bir başçavuş, dört onbaşı ve altı nefer hakkında bk. BOA. HR. SYS. 2571. 3/71. Kolordu tarafından 17 Ağustos tarihiyle yayınlanan emirde kendilerine gösterilen yerlerde kalmak istemeyen subayların, Bulgar makamlarının onayı ile garnizon haricinde ikamet edebilecekleri duyurulmuştur. Tokar, agm., s. 135, dip not 54’te gösterilen yer.
- 32 Bulgar Hükûmetinin yardımları konusunda Tokar ve Bıyıkhoğlu farklı görüştedirler. Tokar’e göre Bulgar Hükûmeti, Kolorduya bağlı birliklerin barınma ve işçilerini karşılamıştır. Tokar, agm., s. 135. Ancak Bıyıkhoğlu, Bulgaristan’a iltica eden subay ve erlere Bulgar Hükûmetince uluslararası teamüllere göre muamele edilmediği, işçenin sadece ilk zamanlara mahsus olup devamının gelmediğini ve sonuçta Türk askerlerin zor şartlar altında yaşamak mecburiyetinde kaldıkları görüşündedir. Bıyıkhoğlu, *age*, s. 371.

izin verildiğini, bunun da zamanla suiistimale neden olduğunu aktarmıştır³³. Hakkı Bey, geçimini sağlayamayan erlerin, subaylara ait eşyayı çalarak değerinin altında sattığını ve Bulgar makamlarının bu duruma müdahale ederek yukarıda sözü edilen Levazım Komisyonunu kurduğunu aktarmıştır. Şahsî eşya ve hayvanlar komisyonca değer biçilerek makbuz karşılığında alınmış, bunun dışında satış yapmak yasaklanmıştır. Hakkı Bey, geçim sıkıntısı çeken askerlerin karargâhlardan firar ederek memleketlerine dönmeye çalıştıklarını da ifade etmiştir. Ancak aşağıda ele alınacağı üzere Bulgar Hükûmeti sonrasında bu işe masraflarını Osmanlı Hükûmetinden talep etmiş, ayrıca mazbata karşılığında verilen eşya ve hayvanların tazminatı konusu, sorun haline gelmiştir. Osmanlı Hükûmeti, askerlerin tarafsız bir ülkeye sığınan askerî personel değil, Bulgar Hükûmeti tarafından savaş esiri muamelesi gördüğünü savunmuştur.

Hakkı Bey, raporunda sivil mültecilerden de bahsetmiş, bunların başlangıçta Yanbolu ve Kızılağaç taraflarında toplanmış olduklarını, ancak diğer mahallere dağıldıklarını ifade etmiştir. Sivil mülteciler memleketlerine dönmek için Doğu Trakya'da durumun normalleşmesini beklemektedirler. Hakkı Bey, Bulgar Çiftçi Hükûmeti'nin büyük kesimi çiftçi olan bu mültecileri çiftliklerde iskân ederek, tarımsal üretimde istihdamı artırmaya çalıştığını da dile getirmiştir³⁴. Bunların iskânı ve kalacakları evlerin inşası için gerekli malzeme ile her bir haneye 50 dönüm arazi dağıtılmasına karar verilmiştir. Bu suretle Bulgaristan'da kalmak isteyen ya da memleketlerine dönmek isteyen mültecilerin tespiti için Bulgar Hükûmeti, Varna Mebusu Zümrezâde Şakir Bey'in başkanlığında bir komisyon oluşturmuştur. Komisyonun çalışmaları neticesinde mültecilerin Deliorman, Eskizağra ve Yenizağra civarına iskânları kararlaştırılmış, bunun dışında muhtaç halde bulunanlara günlük işe temin edilmiş, ayrıca 50 Bulgar levası iane verilmiştir³⁵.

33 Eskizağra'da Kolordu Karargâhı, Yenizağra'da 60. Tümen, İslimiye'de 55. Tümen ve Yanbolu'da 49. Tümen birlikleri ile Topçu Alayı iskân edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/24. "Cafar Tayyar'ın Erkân-ı Harbiyesi Eskizağra'da", *İkdam*, 15 Ağustos 1336, No. 8433, s. 1.

34 *İkdam* gazetesi mültecilerin orada kalmak yerine "mevâ-yı kadimelerine" dönmelerinin Osmanlı Hükûmetince teminin istemiştir. "Yine Muhaceret Meselesi", *İkdam*, 10 Ağustos 1336, No. 8427, s. 1.

35 BOA. HR. SYS. 2571. 1/24. BOA. DH. İ. UM. 20. 14. BOA. BEO. 4650. 348716. Bulgar Hükûmeti ve bilhassa Çiftçi Partisi tarafından Türk mültecilere oldukça ilgi gösterildiği ve yardımda bulunduğu basında yer almıştır. Hükûmet tarafından bunlar için 1 milyon leva tahsisat ayrıldığı ve nüfus başına da ikişer leva tahsis edildiği yazılır. "Bulgaristan'daki Mülteciler", *İkdam*, 10 Eylül 1336, No. 8450, s. 1. İbrahim Kamil ve Veysi Akın, Bulgar kaynaklarına atıfta Bulgar Hükûmetinin mülteciler için 2 milyon levalık bir bütçe ayırmış olduğu bilgisini paylaşırlar. Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdareci ve Öğrencileri", s. 660. Kamil,

Görüldüğü üzere Bulgar Hükûmeti, ülkenin içinde bulunduğu iktisadi koşullarda Türk mültecileri için büyük bir maddi yardımda bulunamamıştır. Bu şartlar altında özellikle asker ve subaylar oldukça güç koşullar altında yaşamış ve şahsi eşyalarını kaybetmişlerdir. Bu nedenle asker ve sivil mülteciler kendi imkanları ile memleketlerine dönme çabası içerisinde girmişlerdir.

2. Kolordu Birliklerinin Dönüşü İçin Osmanlı Hükûmeti'nin Çalışmaları ve Bulgar Hükûmetiyle Temaslar

Bulgaristan Hükûmeti'nin askerî mültecilere gereken yardımı sağlayamaması sonucu yaşanan mağduriyet, mültecilerin bir an evvel memleketlerine dönüşlerini zorunlu kılmış ve yaklaşan kış ayları da bu duruma aciliyet kazandırmıştır³⁶. Ancak bu noktada yaşanan temel sıkıntı iki hükûmet arasındaki siyasi ilişkilerin henüz iade edilmemiş olması nedeniyle Osmanlı Hükûmeti'nin, Bulgar Hükûmeti ile ilişkilerini İspanya Sefareti aracılığıyla sürdürmesi ve bu durumun bürokratik işlemlerin normalden daha uzun bir süre gerektirmesi olmuştur³⁷.

Bulgaristan'a iltica eden kolordu birliklerinin komutanı Albay Muhiddin Bey, İstanbul'a gönderdiği üç mektupla hükûmetten yardım talep etmiştir. 26 Ağustos tarihli ilk mektubunda Bulgar Hükûmetinin kendilerini sadece er gibi iâşe ettiğini, sefil haldeki subayların hamam ve tıraş parası gibi temel ihtiyaçları için dahi özel eşyalarını satmak durumunda kaldığını yazmıştır. Subaylar bu şekilde "muhafazayı şerefe gayret etmektedirler." Muhiddin Bey, iki maaşa karşılık olarak 100 bin liranın gönderilmesini ya da bu meblağın Bulgar Hükûmeti aracılığıyla verilmesini

agm., s. 89.

36 *Hükûmete düşen bir vazife-i acile vardır ki, o da derhal muhacir ve mültecilerin ve firarilerin mukadderatıyla ciddi olarak meşgul olmak ve onları hücre sefâletinden bir an evvel tahliye çalışmaktır.* "Yine Muhaceret Meselesi", *İkdam*, 10 Ağustos 1336, No. 8427, s. 1.

37 Bulgaristan, 29 Eylül 1918 tarihinde imzaladığı Selânik Ateşkesi gereği Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kesmiş ve İtilaf Devletlerinin baskısı sonucunda Osmanlı Devleti de Bulgaristan'la ilişkilerini noktalamıştır. İstanbul Hükûmetinin 29 Kasım 1918 tarihli notasıyla İstanbul'daki Bulgar elçisi Kolişev'in görevi sonlandırılmış, İzmir ve Edirne'deki Bulgar Konsoloslukları kapatılmıştır. Karşılığında 17 Aralık 1918'de Bulgar Hükûmeti de İstanbul Hükûmetine bir nota vermiş, Sofya'daki Osmanlı elçisi Sefa Bey ve Bulgaristan'daki Osmanlı diplomatları sınır dışı edilmiştir. Bu nedenle Mütareke Döneminde, Bulgaristan'ı Osmanlı Devleti nezdinde İstanbul'daki İsveç Elçiliği; Osmanlı Devleti'ni de Bulgaristan nezdinde Sofya'daki İspanya Elçiliği temsil etmiştir. Kamil, agm., s. 86. İspanya'nın Sofya elçisi Jose de Romero Dusmin'in Bulgar Hükûmeti nezdinde Osmanlı Hükûmeti'nin menfaatlerini korumakla yetkilendirildiği hakkında bk. BOA. HR. SYS. 2121. 18.

istemıştır³⁸. Mektubun ulaştığı sırada³⁹ mülteciler için zaten harekete geçmiş olan Osmanlı Hükûmeti, mültecilerin durumunu yerinde tespit etmek için üç kişilik bir heyeti Bulgaristan'a gönderme ve gelecek bilgiler doğrultusunda hareket etme kararı almıştır⁴⁰. Bu kararın alındığı sırada Albay Muhiddin Bey, Kolordunun bir süre daha Bulgaristan'da kalmasıyla “şeref-i askerî ve hükûmetin tezelzüle” uğrayacağına işaret eden 25 Eylül tarihli ikinci mektubunu göndermiş, subayların büyük kısmının şahsî eşya ve hayvanlarını çok ucuz fiyata sattıkları, kılık kıyafet değiştirmek suretiyle ya da muhacir sıfatıyla Bulgar Hükûmetinden pasaport temin ederek İstanbul'a dönmeye muvaffak oldukları⁴¹ ve bu suretle Bulgaristan'da az miktarda subayın kaldığı bilgisini paylaşmıştır. Fransız Kumandanı General Franchet d'Esperey'in emri doğrultusunda Bulgar Hükûmetinin kendilerine esir muamelesi gösterdiğini ve esir kabul edildikleri için maaş alamadıklarını aktaran Muhiddin Bey, Bulgaristan'da kalan az sayıdaki subayın bir an önce İstanbul'a nakillerini talep etmiştir⁴². Albay Muhiddin Bey'in mektuplarının ulaştığı sırada Bulgar Hükûmeti de Osmanlı Hükûmeti nezdinde teşebbüste bulunarak Bulgaristan'daki Türk askerlerine acilen yardım ve bunların memleketlerine iadesini talep etmiştir⁴³.

- 38 Albay Muhiddin Bey, 706 subayın iki aydır maaş alamadığını ve bir aydır Bulgaristan'da buldukları halde Bulgar makamlarının sadece bu konunun arzına müsaade ettikleri hususuna da dikkat çekmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/50. BOA. BEO. 4656. 349132/5. Biyıklıoğlu, *age.*, s. 371.
- 39 26 Ağustos'ta İslimiye'den gönderilen bu mektup 21 Eylül'de ise Osmanlı Hariciye Nezaretine ancak ulaşmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 1/47-48.
- 40 Heyette Albay Hüseyin Hakkı, Binbaşı Tahsin ve Neyir Bey yer almaktadır. HR. SYS. 2571. 1/31-37-41-51. “Bulgaristan'daki Mülteciler”, *İkdam*, 18 Eylül 1336, No. 8458, s. 3. “Bulgaristan'da Bulunan Memur ve Muhacirler”, *Vakit*, 24 Eylül 1336, No. 1003, s. 2.
- 41 Sofya Şehbenderliği Kaçları Nahit Bey de birkaç ay zarfında mültecilerin büyük kısmının kendi imkanları ile memleketlerine dönmeyi başardığını, sadece 40-50 civarında subay ile 700 civarında askerin Bulgaristan'ın farklı yerlerinde kalmış olduğu bilgisini aktarmaktadır. BOA. HR. SYS. 2571. 2/35. Bu sırada subayların kendi imkanları ile çeşitli yollardan İstanbul'a gelmeye başladıklarına ilişkin bk. BOA. BEO. 4648. 348592 ve BOA. BEO. 4659. 349355. “Bulgaristan'daki Mülteci Askerler”, *İkdam*, 20 Ağustos 1336, No. 8437, s. 1. “Bulgaristan'daki Osmanlı Zabitanı”, *Vakit*, 20 Ağustos 1336, No. 971, s. 3. “Bulgaristan'daki Mülteciler İçin” *Vakit*, 25 Ağustos 1336, No. 976, s. 2. “Bulgaristan'daki Âsâkir-i Osmaniye”, *İkdam*, 22 Teşrinievvel 1336, No. 8487, s. 2.
- 42 BOA. HR. SYS. 2571. 1/59. BOA. BEO. 4656. 349132/7. Mektup, 13 Ekim'de Harbiye Nazırı Hüseyin Hüsnü Paşa imzasıyla Hariciye Nezaretine, 17 Ekim'de ise Sadaret makamına iletilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/56-57.
- 43 Bulgar Hükûmeti, Osmanlı Hükûmeti'ne iletmiş 9 Ekim 1920 tarihli notada Bulgaristan'daki *Tayyar Bey ordusuna ait görevlilerin ve askerlerin durumunun, nihayetinde sefil ve çaresiz bir hale geldiğini* ifade etmiş ve bunların ihtiyaçlarının temini hususunu Osmanlı Hükûmeti'nden acilen talep etmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Hükûmeti daha 26 Ağustos tarihli ilk mektuptaki talepleri yerine getiremeden, Muhiddin Bey 25 Eylül'de ikinci mektubunu göndermiştir. Bunun üzerine başlayan bürokratik yazışmaların ardından⁴⁴ Maliye Nezareti 13 Ekim tarihli yanıtında, Bulgaristan'daki askerlerin miktarına ilişkin kesin bir malumat olmadığı ve asıl olarak *vaziyet-i hazıra-i maliye dahi buna katıyyen müsait görülmediğinden* talebin yerine getirilemeyeceğini ifade etmiştir⁴⁵. Durum tespiti için gönderilmesi kararlaştırılan heyet yola çıkamadığından mülteci asker miktarı belirlenemediği gibi malî durumun elverişsizliği de Harbiye Nezareti'nin elini kolunu bağlamış ve Hariciye Nezareti'ne verilen yanıtta, ancak İspanya Elçiliği aracılığıyla asker miktarının tespit edilmesi halinde, yardım için bir planlama yapmanın mümkün olacağı ifade edilmiştir⁴⁶. Bu noktada iki nezaret arasında yaşanan görüş ayrılığı, uzun yazışmalara neden olmuştur⁴⁷.

İki nezaret arasında yazışmaların devam ettiği sırada Albay Muhiddin Bey, 23 Kasım tarihli üçüncü mektubunu göndermiştir. Subayların *kısmen amelelikle maiyetlerini temine mecbur kaldıklarını*, erlerin ise Bulgaristan'ın çeşitli noktalarına dağılarak çalışmak suretiyle geçimlerini temin ettiklerini hatırlatan Muhiddin Bey, bu durumun *namus-u millet ve şeref-i askerîyeyi haleldâr edeceğini* söylemiş, askerlerin hayatına mâl olmamak için, yol masraflarının teminine kadar geçecek sürede, hiç değilse işlerinin ve zorunlu ihtiyaçlarının temini için uygun görülecek miktarın gönderilmesini talep etmiştir. Bununla birlikte Bulgaristan'a gönderilmesi kararı alınan heyetin gelişinin de beklendiğini ilave etmiştir. Muhiddin Bey ikinci olarak Yunan Hükûmeti'nin, Fransa nezdindeki girişimleri neticesinde başlayan vize krizinin çözülmesini istemiştir. Şimdiye kadar askerlerin büyük kısmının kendi imkanlarıyla memleketlerine dönmeyi başarmış olsalar da pasaportlarının

BOA. HR. SYS. 2571.1/53-54.

44 Harbiye Nazırı, Muhiddin Bey'in ilk mektubunu 27 Eylül'de Sadaret makamına göndermiştir. BOA. BEO. 4656. 349132/9. Sadaret ise gerekli işlemlerin yapılması talimatını 30 Eylül'de Maliye Nezaretine vermiştir. BOA. BEO. 4656. 349132/1.

45 BOA. BEO. 4659. 349367/3. Karar, 14 Ekim'de Harbiye Nezaretine iletilir. BOA. BEO. 4659. 349367/1. Albay Muhiddin Bey'in ilk mektubuna ilişkin bu kararın alındığı sırada, ikinci mektup 19 Ekim'de Sadaret makamına ulaşmıştır. BOA. BEO. 4656. 349132/3.

46 BOA. HR. SYS. 2571.1/70-83.

47 Hariciye Nezareti asker miktarından önce yol masraflarının tespit edilmesi düşüncesindedir. Hariciye Nezaretinin 6 Kasım tarihli yanıtında *zabitan ve efrâd-ı mezkurenin müzayaka içinde bırakılmaları tevcih edilemeyeceğine* işaret edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/68. Harbiye Nezareti'nin 16 Kasım tarihli yanıtında, yol masraflarının tespiti ve hükümetçe karşılanması hususunun para tedarikinden daha uzun bir süre alacağı, para konusunun asıl olarak siyasi girişimler tamamlandıktan sonra gündeme gelmesi gerektiği noktasına temas edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/134.

Fransız kontrol subayları tarafından vize edilmemesi nedeniyle 40'ı Ahyoluburgaz (Pomorie) ve 40'ı İslimiye'de olmak üzere 100'den fazla subayın bekletilerek mağdur edildiklerini söylemiştir⁴⁸. Dedeâğaç Şehbenderliği Kâtibi Şemseddin Efendi de Hariciye Nezaretine yazdığı 26 Kasım tarihli raporda, Muhiddin Bey'in ifadelerini doğrular bilgilere yer vermiş, askerlerin sevki için Sofya'daki Fransız memurları ile temasa geçildiği hâlde sonuç alınmadığını ve ağır kış şartlarında daha fazla dayanmalarının imkânsız olduğunu ifade etmiştir⁴⁹.

Bu sırada Bulgar Hükûmeti Varna Mebusu Zümrezâde Şakir Bey'i, mültecilerin iadeleri konusunu görüşmek için İstanbul'a göndermiştir⁵⁰. Yapılan görüşmelerin ardından Bulgaristan'daki mültecilerin iadesi işinde Şakir Bey'le çalışmak üzere Muhacirin Müdür Muavini Sabri Bey, Sofya'ya hareket etmiştir⁵¹. Harbiye Nezareti de mültecilerin memleketlerine iadesi sürecini tıkayan vize sorununun çözülmesi için gerekli teşebbüslerin derhâl yapılmasını Hariciye Nezaretinden talep etmiştir⁵². Bu sırada Bulgar Hükûmeti, 18 Aralık tarihli notasıyla Osmanlı Hükûmeti'ne ikinci bir çağrıda bulunmuş ve Bulgaristan topraklarına sığınan askerlerin memleketlerine iadeleri talebini yinelemiştir⁵³.

Sofya'ya gönderilen Muhacirin Müdür Muavini Sabri Bey, 24 Aralık tarihli ilk

- 48 23 Kasım 1920 tarihli mektup için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 1/103. Mülazım-ı evvel (Üsteğmen) Mehmet, İstanbul'a dönmeyi başaran arkadaşlarından birine Sofya'dan gönderdiği 4 Ocak 1921 tarihli mektupta vize krizinden bahsetmiş ve 35 gündür Sofya'da bulunduğunu, *bugün, yarın diye* Bulgar makamlarınca oyalandığını ve artık yemek içmek için para bulmakta son derece güçlük çektiğini aktarmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 2/42.
- 49 Şemseddin Efendi, Yunan Hükûmeti'nin müdahalesinden sonra sevkياتın 20 gündür aksamış olduğunu ve 400-500 civarındaki Anadolulu neferin Ahyoluburgaz iskelesinde perişan bir halde beklediği bilgisini aktarmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 1/67.
- 50 "Bulgaristan'daki Mülteciler", *Vakit*, 15 Teşrinisani 1336, No. 1055, s. 2. "Bulgaristan'daki Müslüman Mülteciler", *İkdam*, 26 Teşrinisani 1336, No. 8520, s. 2.
- 51 "Bulgaristan'daki Müslüman Muhacirler", *Vakit*, 8 Kanunievvel 1336, No. 1076, s. 1.
- 52 Harbiye Nazırı imzasıyla gönderilen 1 Aralık 1920 tarihli yazı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 1/104. Hariciye Nezaretinden verilen 20 Aralık tarihli yanıtta mültecilerin miktarıyla, yol masraflarının ne kadar olduğunu bildirilmesine ilişkin İspanya Sefaretinden yanıt alınması halinde harekete geçileceği bilgisi paylaşılmıştır. BOA. HR. SYS. 2571.1/102.
- 53 Bulgar Hükûmeti'nin notasında asker mültecilerin *kaderleriyle ilgilenmesi ve ülkelerine geri gönderilmesi konusunda gerekli yardımın yapılması* için Osmanlı Hükûmeti göreve davet edilmiştir. Notada ayrıca *Karada vuku bulan bir savaşta tarafsızların hak ve görevleriyle ilgili olarak İkinci Lahey Konferansında akdedilen sözleşme gereği Bulgaristan topraklarına çekilen ve Bulgar Hükûmeti tarafından savaş esiri muamelesi gören Türk ordusu askerleri* ifadesine yer verilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 2/6.

raporunda vize konusunda çıkarılan sıkıntıdan bahsetmiş ve 700-800 kişilik asker grubunun Varna ve Ahyoluburgaz iskelelerinde, çok kötü koşullarda beklemekte olduğunu bildirmiştir⁵⁴. Bunun üzerine Harbiye Nezaretinden sonra Dahiliye Nezareti de harekete geçmiş ve Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda, alınan raporlardan, İstanbul'daki İtilaf Temsilciliğince verilen, pasaportların vize edilmesi talimatının, Sofya'daki temsilciliğe henüz ulaşmamış olduğunun anlaşıldığı ifade edilmiştir. Dahiliye Nezareti, Bulgaristan'daki İtilaf temsilcilikleri ile temasa geçilerek asker ve sivil mültecilerin belirlenecek güzergâhlar üzerinden serbestçe memleketlerine iadelerinin temin edilmesi talebinde bulunmuştur⁵⁵. Hariciye Nezareti bu talebe, üç nezaretin birlikte çalışması gerektiği yanıtını vermiştir⁵⁶.

Hariciye Nezareti tarafından, vize muamelesinde mültecilere zorluk çıkarılmaması için Fransa Fevkalade Komiserliği nezdinde yapılan teşebbüse başlangıçta olumlu sonuç alındığı görülse de Fransız Komiserliğinin talimatına rağmen, Sofya'daki Fransız Sefaretinin mültecilerin vize muamelesini geciktirmeye devam ettiği ve özellikle 179 askerî mültecinin pasaportunu vize etmekten kaçındığı görülmüştür⁵⁷.

Vize muamelesi tamamlanmadığı için ağır kış şartlarında, sefil ve perişan bir halde bekleyen mültecilerin iadesi için Hariciye Nezareti tarafından 31 Ocak 1921 tarihinde Fransa Komiserliğine ikinci müracaat gerçekleştirilmiştir⁵⁸. Bu müracaat üzerine harekete geçen Dahiliye Nezareti, Varna ve Ahyoluburgaz iskelelerinde beklemekte olan askerlerin vapurla nakillerinin fazla masraf gerektireceğinden, bunun yerine mültecilerin yolcu vapurlarıyla ve indirimli tarife üzerinden sevk edilmelerinin daha uygun olacağını ve yolculuk sırasında askerlerin iâşesinin temini için Hazine'den alınacak miktarın Sabri Bey'e gönderilmesini Hariciye Nezaretine teklif etmiştir⁵⁹. Bu tekliften Harbiye Nezareti de haberdar edildikten

54 BOA. HR. SYS. 2571. 2/46.

55 Dahiliye Nezaretinden gönderilen 3 Ocak 1921 tarihli yazı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/1.

56 Hariciye Nezaretinden gönderilen 11 Ocak 1921 tarihli yazıda, vize sorununun çözülmesi ve mültecilerin iadesi için Hariciye, Dahiliye ve Harbiye Nezaretlerinin iş birliği gerekli görülmüştür. BOA. HR. SYS. 2571. 2/3. BOA. HR. SYS. 2571. 2/5.

57 İstanbul Fransız Fevkalade Komiserliği tarafından, Yunan Fevkalade Komiserliğine ve Bulgaristan'daki Fransa Sefaretine yapılan 2 Ocak 1921 tarihli tebligatta, mültecilerin dönüşünde zorluk çıkarılmaması istenmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/110. BOA. HR. SYS. 2723. 3/2. Memleketeye dönüş için pasaportlarının Fransız makamlarınca vize edilmesini bekleyen 179 askeri personelin isim listesi için bk., BOA. HR. SYS. 2723. 3/7.

58 BOA. HR. SYS. 2571. 2/44.

59 Dahiliye Nezareti bu teklifin kabul edilmesi halinde daha az masrafla mültecilerin iadesinin mümkün olacağını, reddi hâlinde Hariciye Nezaretince ne gibi bir yolun düşünüldüğünü 17

sonra Maliye Nezaretine tahsisat için müracaatta bulunulmuştur⁶⁰.

Bu planlamanın yapıldığı bir sırada Ahyoluburgaz'da beklemekte olan 338 askerî mültecinin, Avrupa seyahatinden dönerken Sofya'ya uğramış olan Mebus Basri Beyefendi'nin Fransız Sefareti nezdinde yaptığı girişimler neticesinde vize işlemlerinin tamamlanarak hareketlerine izin verildiği, Sofya Şehbenderliği Kançıları Nahit Bey'in 31 Ocak tarihli raporundan anlaşılmaktadır. Ancak Nahit Bey bu raporunda, vize krizinin büyümesine neden olarak Zümrezâde Şakir Bey'i suçlayan ifadelerle de yer vermiştir. Şakir Bey, gazetelere yaptığı açıklamalarda mülteci miktarını abartılı olarak gösterdiğinden İtilaf Devletleri sevkıyatı engellemeye çalışmıştır. Oysa Bulgaristan'da kalan mülteci miktarı sadece 500-600 kişidir ve bunlar zaten çiftlik ve fabrikalarda çalışarak memleketlerine dönüş paralarını temin etmiştir. Önlerindeki tek engel vize meselesidir⁶¹.

Nihat Bey'in raporu sonrasında, Ocak-Şubat 1921 itibarıyla Osmanlı Hükûmeti'nin öncelikli amacı Bulgaristan'da kalan asker miktarını tespit ve bunların dönüşü için ne kadar tahsisata ihtiyaç duyulduğunu hesaplamak olmuştur. 1921 Ocak sonu itibarıyla Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde İstanbul'a dönmek için beklemekte olan askerî personel miktarı 830 ve bunların iadeleri için gerekli yol masrafı ise 3.000 lira olarak tespit edilmiştir⁶². Bu durum tespitinin ardından Harbiye Nezareti, askerî mültecilerin de sıradan muhacirler gibi iadesini kararlaştırmış ve bu iş için Maliye Nezaretinden 3.000 liralık bir avansa onay alınmıştır⁶³.

Ocak tarihli yazı ile sormuştur. BOA. HR. SYS. 2571. 2/46.

60 BOA. HR. SYS. 2571. 2/47.

61 Nahit Bey'e göre, Şakir Bey gazetelere verdiği beyanatlarda Bulgaristan'da kalan mülteci miktarını 14.000 olarak açıklamıştır. Mülteci miktarını abartan Şakir Efendi, devletimizi şu zamanda fazla bir masrafa duçar ettiği gibi gazetelerdeki mülakatları da *Düvel-i Mütelifenin nazar-ı dikkatini ehemmiyetle celp etmiş olduğundandır ki, buradaki mültecimizin avdellerini imkân haricinde bırakmıştır*. BOA. HR. SYS. 2571. 2/35-36.

62 830 kişiden 180'i Varna, 150'si Ahyoluburgaz, 200'ü Şumnu ve Lom, 300'ü İslimiye, Kızanlık ve Eskizağra'da bulunmaktadır. Bu bilgilerden, askerî mültecilerin başlangıçta iskân edildikleri yerlerin dışında, Bulgaristan'ın çok farklı yerlerine dağılmış oldukları anlaşılmaktadır. BOA. HR. SYS. 2571. 2/54. BOA. HR. SYS. 2571. 2/55.

63 Harbiye Nezaretinden gönderilen 21 Şubat 1921 tarihli yazı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/49. Böylece Hükümetin, Dahiliye Nezaretinin 17 Ocak 1920 tarihli teklifini kabul ettiği anlaşılmaktadır. 17 Ocak 1920 tarihli yazı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/46. Pasaportları vize edilmediği için beklemekte olan mülteci askerlerden bir kısmı, özellikle de Anadolu erler, Cuma-yı Bâlâ Müftülüğü aracılığıyla yardım talebinde bulunmuşlardır. "Bulgaristan'daki Esirlerimiz", *Vakit*, 10 Mart 1337, No. 1168, s. 2. "Bulgaristan'daki Anadolu Efrad", *İkdam*, 9 Mart 1337, No. 8616, s. 3. Cuma-yı Bâlâ, Selânik'in Serez Sancağına bağlı bir kaza iken daha sonra Bulgaristan'a bırakılmıştır. Bugünkü "Blagoevgrad" şehrindedir.

Hükûmetin, bu dakikadan itibaren pasaport sorununu çözmek için uğraştığı görülmektedir. 31 Mart tarihli Meclis-i Vükela toplantısında Maliye Nezaretince ödenecek 3.000 liranın bir memur vasıtasıyla Bulgaristan'a götürülmesi ve vize sorununun derhal çözüme kavuşturulması kararlaştırılmıştır⁶⁴. İtilaf Devletleri nezdinde yapılan teşebbüslerin ardından vize sorunun çözüldüğü ve 3.000 liranın Bulgaristan'a gönderilerek kalan askerî mültecilerin sıradan muhacirler gibi yolcu vapurlarıyla nakledildiği anlaşılmaktadır⁶⁵. Böylece 1920 Ekim ayı sonunda ortaya çıkan vize sorunu Mart 1921'de çözümlenmiş olur.

Vize sorunun çözülmesinden sonra yola çıkan askerî mülteciler İstanbul'a ulaşırken, bunların bir kısmı yolda Yunanlılar tarafından çevrilerek savaş esiri kabul edilmiş ve tutuklanarak Pire'ye sürgün edilmişlerdir⁶⁶. İtilaf Devletleri nezdinde yapılan teşebbüsler neticesinde esir düşen bu asker mültecilerin Eylül 1921'de ülkeye dönüşü temin edilmiştir⁶⁷. Ancak Mart-Nisan 1922'ye gelindiğinde, Yunanistan'da az sayıda mülteci asker bulunduğu ve bunların iadesi için Hükûmetin tahsisat gönderdiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır⁶⁸.

64 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 221. 97. "Bulgaristan'daki Türk Mülteciler", *İkdam*, 23 Şubat 1337, No. 8604, s. 3. "Bulgaristan'a İltica Eden Zabiterimiz", *İkdam*, 25 Şubat 1337, No. 8606, s. 3. "Bulgaristan'daki Mülteci ve Muhacirler", *İkdam*, 11 Mart 1337, No. 8618, s. 3. "Bulgaristan'daki Efradımız", *Vakit*, 24 Mart 1337, No. 1181, s. 3.

65 BOA. BEO. 4678. 350810/1-3.

66 "Kyril" vapuruyla Bulgaristan'dan gelen 150 kişi Yunanlılarca tutuklanıp Pire limanına götürülmüşlerdir. "Kyril Vapuruyla Gelen Esirlerimiz", *Vakit*, 25 Nisan 1337, No. 1214, s. 2. Osmanlı Hükûmeti, Londra Elçisi Mustafa Reşid Paşa vasıtasıyla İngiltere Hükûmeti ile temas kurarak bunların iadesini temin etmiş ise de Haziran 1921 sonlarına gelindiğinde bu esirlerin hala İstanbul'a ulaşmadıkları anlaşılmaktadır. "Bulgaristan'dan Gelen Esirlerimiz", *Vakit*, 2 Haziran 1337, No. 1252, s. 3. "Yunanistan'daki Esirlerimiz", *Vakit*, 26 Haziran 1337, No. 2174, s. 2.

67 BOA. MV. 222. 57. BOA. BEO. 4694. 351986/1-4.

68 Geçimlerini sağlamak için kömür madenlerinden çalışmak zorunda kalan bir başçavuş, dört onbaşı ve altı neferin İstanbul'a iadeleri için 6.000 levaya ihtiyaç duyulduğu Sofya İspanya Sefareti Refakat Memuru Şehbender Sami Bey tarafından 1 Mart 1922'de Hariciye Nezaretine yazılmış ve söz konusu miktar Nisan 1920'de Osmanlı Bankası aracılığıyla Sofya'ya gönderilmiştir. *BOA. HR. SYS. 2571. 3/70-90*. İçine düştükleri sefaletten yakınan ve Hükûmetin acil yardımını talep eden Edirne, Yozgat, Konya ve Afyon doğumlu 1. Kolorduya mensup 3 çavuş ile 4 er, 25 Ağustos 1922 tarihinde Sofya Osmanlı Sefaretine yaptıkları müracaatta *vatan ve milletin giriştiği mücadeleye* bir an önce katılmak amacıyla ülkeye dönmek istedikleri için Varna Şehbenderliğine yaptıkları müracaatların tahsisatın bulunmayışı gerekçesiyle reddedildiğinden bu konuda Sofya Şehbenderliğinin yardımını talep etmişlerdir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hariciye Sofya Sefareti (HR. SFR. 04.). 666. 58/2 ve BOA. HR. SFR. 04. 926. 42. Bk. Ek-II. Mütareke Komisyonu tarafından İstanbul'a dönüşlerine izin verilen askerî mültecilere ait 24 Mart, 19 Nisan ve 9 Mayıs 1921 tarihli ve sırasıyla 71, 134, 131 ve 246 kişilik isim listeleri için

Bulgaristan'dan dönen askerî mültecilerin İstanbul'a iadelerinin, İtilaf Devletlerinin oluşturduğu Mütareke Komisyonu'nun iznine bağlı olduğu görülmüştür. Hükûmet tarafından, Mütareke Komisyonundan alınan izinler İstanbul İspanya Sefareti aracılığıyla Sofya Sefaretine iletilmiş ve bu şekilde bürokratik süreç tamamlandıktan sonra askerlerin İstanbul'a gelişine müsaade edilmiştir⁶⁹.

Arşiv belgeleri dikkate alındığında Bulgaristan'a iltica eden subay ve erlerin büyük çoğunluğunun kendi çabaları ile memlekete dönmeyi başardığı ve çok az miktarının hükûmetin yardımı ile dönebildiği görülmüştür.

a. Geri Dönen Askerî Personele Osmanlı Hükûmeti'nin Muamelesi

Hükûmetin, cephelerde esir düşerek dönen askerler için 1920 Ekim ayında genel bir düzenleme yaparak Âli Satış Komisyonu vasıtasıyla yardımda bulunduğu görülmüştür⁷⁰. Ancak Bulgaristan'dan dönen subayların esir kabul edilip edilmeyeceği konusunda Âli Satış Komisyonu tereddüt gösterince, durum Maliye Nezareti tarafından Hükûmete bildirilmiş ve bu konuda bir karara ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir⁷¹. Bunun üzerine Hükûmet, konunun Harbiye Nezaretinin takdirine bırakılmasının uygun olacağını kararlaştırmıştır⁷². Harbiye Nezareti, 1. Kolordunun ilgasını ilan eden 30 Aralık 1920 tarihli kararında, bu mültecilerin esaretten dönen subaylar gibi muamele görmesi gerektiği kararını zaten almış olduğundan onların da söz konusu yardımlardan istifade etmesi sağlanmıştır⁷³.

bk. BOA. HR. SYS. 2714. 2/97. BOA. HR. SYS. 2714. 2/99. BOA. HR. SYS. 2714. 2/100. BOA. HR. SYS. 2714. 2/103.

69 Biri 183 ve diğeri 153 olmak üzere toplamda 336 Osmanlı askerinin isimlerini içeren iki listeye 14 Şubat 1921 tarihinde Mütareke Komisyonu tarafından onay verilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 2/93-95. Listeler için bk. BOA. HR. SYS. 2714. 2/89-96. Ek-III-IV.

70 Esaretten dönenlere maaşlarının ödenebilmesine kadar geçecek sürede temel ihtiyaçları için avans olarak subaylara 5, ümeraya ise 10 lira verilmesi kararlaştırılmıştır. "Esaretten Dönen Zabitanın Avansı", *İkdam*, 12 Teşrinievvel 1336, No. 8477, s. 2. Bunun dışında esaretten dönenlere Âli Satış Komisyonu vasıtasıyla 3 metre don, 6 metre elbiselik ve kaputluk kumaş ile bir çift ayakkabı verilmesi hakkında karar uygulamaya sokulmuştur. BOA. BEO. 4661. 349505. "Zabitanın Kumaş Tevzi", *İkdam*, 29 Teşrinievvel 1336, No. 8492, s. 1. "Esaretten Gelen Zabitanın", *İkdam*, 31 Teşrinievvel 1336, No. 8494, s. 2.

71 Maliye Nezaretinden gönderilen 6 Şubat 1921 tarihli yazı için bk. BOA. BEO. 4680. 350996/3.

72 26 Nisan 1921 tarihli karar için bk. BOA. MV. 221. 124.

73 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Yıl 14, S. 51, Mart 1965, Vesika 1184. Hükûmet, İstanbul'a dönen 587 Trakyalı neferin memleketlerine sevkleri için de yardımda bulunmuş, tren ücretleri ve kumanya masrafları temin edilerek iadeleri sağlanmıştır. "Trakyalı Efrad Memleketlerine Gönderiliyor", *İkdam*, 18 Kanunisanı 1337, No. 8568, s. 3.

Bulgaristan'a iltica edip 1920 Ağustos sonundan itibaren kendi imkanları ile memlekete dönmeye başlayan mülteci askerler⁷⁴ hakkında Hükümetin bazı düzenlemelerin altına imza attığı dikkat çekmektedir. Örneğin, memlekete dönmekte olan subayların Divan-ı Harbe sevk mi edilmeleri yoksa ileride göreve atanmak üzere şimdilik açıkta mı bekletilmeleri gerektiği konusu görüşülmüş⁷⁵ ve 1. Kolordu hakkındaki 30 Aralık 1920 tarihli karara uygun düşecek şekilde Bulgaristan'dan dönen subayların, Üsera Müfettişliği Tahkikat Şubesi tarafından yapılacak inceleme neticesinde ellerine belge verilmeden önce herhangi bir göreve tayin edilmemesi ve maaşlarının ödenmemesi kararı alınmıştır⁷⁶.

b. Askerlerin Dönüşü Sürecinde Bulgar Hükümetiyle Yaşanan Sorunlar

Mültecilerin memleketlerine dönüşü sürecinde Bulgar Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti arasında iâşe masraflarının tazmini, subayların el konulan şahsi eşyaları ile 1. Kolorduya ait evrakların iadesi konularında anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bu sorunların kaynağında Bulgar Hükümeti'nin, iltica eden askerleri yanlış uluslararası hukuk kurallarına tabi tutması yatmaktadır. Bulgar Hükümeti, topraklarına sığınan 1. Kolordu mensuplarına, 1907 tarihli İkinci Lahey Sözleşmesinin *IV Numaralı Kara Savaşı Kuralları Sözleşmesi* hükümleri doğrultusunda esir muamelesi uygulamıştır⁷⁷.

74 “Bulgaristan'dan Gelen Mülteciler”, *İkdam*, 25 Teşrinisani 1336, No. 8490, s. 1. “Bulgaristan Ahvalı”, *Vakit*, 28 Teşrinievvel 1336, No. 1037, s. 1.

75 BOA. DH. EUM. AYŞ. 46. 18.

76 “Bulgaristan ve Yunanistan'dan Gelen Zabitan”, *İkdam*, 17 Kanunievvel 1336, No. 8540, s. 2. “Avdet Eden Zabitan Hakkında”, *Vakit*, 6 Kanunisani 1337, No. 1105, s. 1. “Bulgaristan ve Arazi-i Meşguleden Gelen Ümera ve Zabitan Hakkında Tahkikat”, *İkdam*, 6 Kanunisani 1337, No. 8556, s. 2. “Bulgaristan ve Yunanistan'dan Gelen Zabitan”, *İkdam*, 17 Kanunievvel 1336, No. 8540, s. 2. “Avdet Eden Zabitan Hakkında”, *Vakit*, 6 Kanunisani 1337, No. 1105, s. 1. “Bulgaristan ve Arazi-i Meşguleden Gelen Ümera ve Zabitan Hakkında Tahkikat”, *İkdam*, 6 Kanunisani 1337, No. 8556, s. 2.

77 BOA. HR. SYS. 2571. 2/6. Kara savaşlarını düzenleyen 19 Temmuz 1899 tarihli Lahey Sözleşmesine, Osmanlı Devleti de taraf olmuş, 10-18 Ekim 1907 tarihli İkinci Lahey Sözleşmelerinin hazırlık ve imza aşamasında Osmanlı Devleti, Turhan Paşa başkanlığındaki bir delegasyon ile hazır bulunmuşsa da 1911'de çıkan Trablusgarp Savaşı nedeniyle bu sözleşmeleri onaylamamıştır. Toplam 12 sözleşme içeren 1907 tarihli İkinci Lahey Sözleşmelerinin “*IV.No'lu Kara Savaşı Kuralları Sözleşmesi*” ve *V.No'lu Kara Savaşında Tarafsızların Hak ve Yetkilerine Dair Sözleşme* konu açısından önemlidir. M. Yasin Aslan, “Savaş Hukukunun Temel Prensipleri”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 79, 2008, s. 238-240. Umut Karabulut - Ersin Bozkurt, “Osmanlı Devleti'nde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 45 (Nisan 2019), s. 89-90. Türkiye Cumhuriyeti tarafından da onaylanmayan 1907 tarihli Lahey Sözleşmelerine Türkiye taraf değildir. Türkiye, Lahey Sözleşmelerine taraf olmamakla birlikte imzalamış olduğu uluslararası

Bulgar Hükûmetinin, Osmanlı Hükûmeti'ne ilettiği 21 Aralık 1920 tarihli notasından Bulgaristan'a iltica eden subayların, 1907 tarihli İkinci Lahey Sözleşmesine ait *IV Sayılı Sözleşme* gereği silahlarının muhafaza edilerek atlarının alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Bulgar Hükûmeti, askerlerin işesi için yaptığı masrafların tazmin edilmesi hususunda Osmanlı Hükûmetiyle görüşme talep etmiştir⁷⁸. Bunun üzerine Hariciye Nezareti hareket tarzını belirlemek adına, Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirliğinden görüş talep etmiştir. Müşavirliğin değerlendirmesinde, konunun 1907 İkinci Lahey Sözleşmesine ait IV sayılı sözleşmeye göre değil; *V Sayılı Kara Harbinde Tarafsız Devletlerin ve Şahısların Hakları ve Vazifeleri Hakkında Sözleşmenin* 11. ve 12. maddeleri doğrultusunda değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁷⁹. Hukuk Müşavirliğine göre Bulgar Hükûmeti'nin, işe bedelinin karşılanması talebi haklı bulunmuştur. Ancak 12. maddedeki, masrafların ödenmesi işinin barış zamanına bırakılması şartına dikkat çekilmiş ve şu dakikada Sevr Barış Antlaşması yürürlüğe girmediği gerekçesiyle masrafın şimdiden ödenmesi teşebbüsünde bulunulmaması tavsiye edilmiştir. İkinci olarak Müşavirlik, barıştan sonra işe masraflarının ödenmesine ilişkin bir teklifte bulunarak, Balkan Savaşları sırasında Bulgar ordusunun gasp ettiği eşya bedelinin, talep edilen işe masraflarına mahsup edilmesini önermiştir⁸⁰. Son olarak Bulgar Hükûmeti'nin, mülteci askerlerin şahsi eşyalarına uyguladığı muamelenin yanlışlığına temas edilmiş, *IV Sayılı Sözleşmenin* savaş esirlerine yönelik 4. maddesinde yer alan *silahlar, atlar ve askerî evrak müstesna olmak üzere, şahsa ait bütün eşyalar mülkiyetlerinde kalır* hükmünün Bulgar Hükûmetince

antlaşmalarda bu belgeye sıklıkla atıf yapmış ve kabul etmiştir. Örnek için bk. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. baskı, Ankara 2000, s. 355, 384, 396.

78 BOA. HR. SYS. 2571. 2/74.

79 Bâb-ı Âli Hukuk Müşavirliğinin 29 Ocak 1921 tarihli değerlendirmesi için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/74. 11. Madde: Muharip ordulara ait birlikleri toprağına kabul eden tarafsız devlet, onları mümkün olduğu kadar harp sahasından uzak bir yerde gözültüne alacaktır. Tarafsız devlet, onları kamplarda saklayabilecek ve hatta kalelerde yahut bu gayeye uygun yerlerde kapatabilecektir. Tarafsız devlet, toprakları izinsiz terk etmeme taahhüdünü söz üzerine almak suretiyle subayların serbest bırakılıp, bırakılmayacağına karar verir. 12. madde: Özel bir sözleşmenin mevcut olmaması halinde tarafsız devlet gözültüne alınanlara yiyecek, elbise ve insanîyetin gerektirdiği yardımları tedarik edecektir. Gözültündeki sürede yapılan masrafların ödenmesi barış zamanında yapılacaktır.

80 Hukuk Müşavirliğinin değerlendirmesinde, Balkan Savaşları sonrası iki hükûmet arasında gerçekleşen 10 Ekim 1914 tarihli yazışma neticesinde Bulgar Hükûmeti'nin, Osmanlı Hükûmeti'ne ödeme yapma taahhüdünde bulunduğu halde henüz bunu yerine getirmediği hatırlanmış, askerlerin işesi için Bulgar Hükûmeti'ne ödenecek meblağın bu tazminattan düşülmesi tavsiye edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hariciye İstişare Odası (HR. H.MŞ. İŞÖ.) 216. 19/1-2. BOA. HR. SYS. 2571. 2/74.

tatbik edildiği ve bu sözleşmenin savaşı tarafların esir askerlerine ilişkin olduğu, oysaki mülteci askerler hakkında tarafsızların durumuna ilişkin *V Sayılı Sözleşme* hükümlerinin tatbik edilmesi gerektiği görüşü beyan edilmiştir⁸¹. Hukuk Müşavirliğinin bu değerlendirmeleri, Hariciye Nezareti⁸² ve Hükümet tarafından da kabul edilir⁸³.

Osmanlı Hükümeti konu hakkındaki görüşünü, 2 Nisan 1921 tarihli notayla beyan etme fırsatı bulmuştur. 1. Kolorduya ait subayların düşman topraklara sığınan değil, tarafsız topraklara sığınan Osmanlı subayları olduklarına işaret edilmiş, zaten uluslararası hukuk kurallarının subayların özel mülkiyetine dokunulmaması ilkesini benimsediği hatırlatılmıştır. Bu durumun devamı, Bulgar Hükümeti'nin özel mülkiyeti ihlal etmesi anlamına geleceğinden, ilgili kişilere tazminat ödenmesi talep edilmiştir⁸⁴.

Bulgar Hükümetinin 19 Nisan tarihli cevabi notasında askerleri silahtan arındırma, onları savaş alanlarından uzaklaştırma ve esirlerin işlerinin sağlanması hususlarında *V Sayılı Sözleşme* hükümlerinin uygulandığı, bu kapsamda savaş araçlarından olduğu ve süvari silahlarından biri sayıldığı için Türk subaylarının atlarının muhafaza altına alındığı ifade edildikten sonra atların, şahsi malları olduğunu belge ile ispatlayan subaylara zaten makbuzlar verildiği belirtilmiştir⁸⁵.

81 BOA. HR. HMŞ. İŞO. 216. 19/1-2. BOA. HR. SYS. 2571. 2/71.

82 20 Şubat 1921 tarihli karar için bk. BOA. BEO. 4675. 350595/1-3. Bu konuda Bulgar Hükümetine verilmiş üzere hazırlanan nota taslağı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/75-76 ve BOA. HR. SYS. 2571. 2/83-84.

83 28 Şubat 1921 tarihli karar için bk. BOA. MV. 221. 68. Kararın altında, Bulgar Hükümeti'nin bir kere daha benzer taleplerle gelmesi hâlinde hazırlanmış olan nota taslağı doğrultusunda hareket edilmesi, Bulgar Hükümetince bu konuda herhangi hamle yapılmaması durumunda Hariciye Nezaretinin de herhangi bir teklifte bulunmaması, görüş beyan etmemesi istenmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 2/90. BOA. HR. SYS. 2571. 3/22. BOA. HR. HMŞ. İŞO. 216. 41.

84 Bu sırada Üsteğmen Celal Efendi'nin el konulan atının bedelini Bulgar makamlarından talep etmesi, Osmanlı Hükümetinin 2 Nisan 1921 tarihli notayı göndermesine fırsat vermiştir. Osmanlı Hükümeti notasında, Bulgar Hükümetinin mülteciler subaylar hakkında uyguladığı *IV Sayılı Sözleşme*nin bile *ordu malı atlar, askerî malzeme ve silahlar dışında özel mülkiyeti dokunulamayacağı* hususunu garanti altına aldığı ifade edildikten sonra, Bulgar Hükümeti'nin, subayların özel mülkiyeti olan atların bedelini ödemedi ya da muadilini temin etmeden elinden alma yetkisine sahip olmadığı hatırlatılmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 3/52.

85 55. Tümenden Üsteğmen Celal Efendi'nin 26 Aralık 1920 ve 60. Tümenden Teğmen Ahmet Cemaleddin Efendi'nin 7 Şubat 1921 tarihinde Harbiye Nezaretine yaptığı müracaatlardan, komisyonun çalışmaları hakkında bilgi edinmek mümkündür. Teğmen Celal Efendi, Yanbolu'da bulunduğu sırada *hayvanata ve eşya-yı mirîyeye Bulgar Hükümetince vaz'-ı yed muamelesi* yapıldığını ve 1. Kolorduya Serbaytarı ile Bulgar askerî baytarının bulunduğu bir *Hayvan Mübaya Komisyonu*

Notaya göre memleketlerine dönmek isteyen subaylara ait atların satışı için Yanbolu'da özel bir satın alma komisyonu kurulmuş ve komisyonca muayene edilen atlar satıldıktan sonra bedelleri sahiplerine teslim edilmiştir. Muayene neticesinde komisyon tarafından hizmete elverişli olmadığı tespit edilen atların bakım masraflarından kaçınmak için Maliye Bakanlığına bağlı birimler tarafından bu atlar açık artırma yoluyla satılmış, elde edilen gelir sahiplerine verilmiştir⁸⁶. Görüldüğü gibi Bulgar Hükûmeti notasında, *V Sayılı Sözleşmenin* hükümlerine göre hareket ettiği iddiasındadır. Ancak bu iddiasına rağmen Bulgar Hükûmeti, Türk askerleri için “esir” ifadesine yer vermiştir. *V Sayılı Sözleşme*de tarafsız devlet askerlerine esir muamelesinin uygulanacağına dair hiçbir kaydın bulunmamasına rağmen, “esir” ifadesinin kullanılması Bulgar Hükûmeti'nin konuyu ele açış biçiminin yanlışlığını ortaya koymasından önemlidir. İkinci olarak Bulgar Hükûmeti, satılan atların bedellerinin sahiplerine iade edildiğini, hatta hastalık nedeniyle itlaf edilen hayvanlar için sahiplerine para yardımında bulunduğunu söyleyerek, Osmanlı Hükûmeti'nin tazminat talebine kayıtsız kalmıştır.

Bulgaristan'daki sefaletle bir müddet daha dayanarak orada kalabilen subaylardan bazılarının atlarının bedellerini Bulgar Hükûmeti'nden alabildikleri anlaşılmaktadır⁸⁷. Hayvanlarının bedellerini Bulgar Hükûmeti'nden tahsil edemeyen subayların ise İstanbul'a döndüklerinde bu defa Bulgar Askerî İrtibat

oluşturularak, şahsî binek hayvanlarının bu komisyonca takdir edilen fiyat üzerinden Bulgar Hükûmeti adına satın alındığı, karşılığında da bir makbuz verildiği bilgisini aktarmaktadır. BOA. HR. SYS. 2571. 2/18 ve BOA. HR. SYS. 2571. 3/5. Komisyonca verilmiş bir makbuz örneği için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/17. Ek-V.

86 Ayrıca muayene neticesinde “Malleus humidis” yani bulaşıcı “Ruam” hastalığı tespit edilen atlar, tutanak düzenlenmek suretiyle itlaf edilmiş ve sahiplerine para yardımında bulunulmuştur. BOA. HR. SYS. 2571. 3/20. Arşiv belgelerinden Doğu Trakya'da ruam hastalığının at ve katur cinsi hayvanlarda oldukça sık görüldüğü anlaşılmaktadır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, CA. (31. 18. 1. 1.) 9. 24. 11. Ruam hastalığı için bk. D. E. Salmon and others, *Diseases Of The Horse*, Government Printing Office, Washington, 1890, s. 514-515.

87 Örneğin, firaren 15 Ağustos 1920'de Bulgaristan'dan İstanbul'a gelen ve bu nedenle Bulgar Hükûmetinden 4.500 Bulgar levası olan hayvan bedelini tahsil edemediğini, ancak Bulgaristan'da kalan arkadaşlarının bu bedeli tahsil edebildiklerini Harbiye'ye yazan Üsteğmen Celal Efendi için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/18. 60. Tümen İstihkam Subayı Teğmen Muhsin Efendi de Komisyon tarafından hayvanının 4.500 levahlık makbuz karşılığında satın alındığını, ancak hastalığı nedeniyle İstanbul'a döndüğünden parasını tahsil edememekle birlikte orada kalan arkadaşlarının ise paralarını alabildiklerini yazmıştır. BOA. BEO. HR. SYS. 2571. 2/80. Teğmen Ahmet Cemaleddin Efendi ise şahsî hayvanına komisyon tarafından biçilen 8.000 leveyi tüm müracaatlarına rağmen Bulgar Hükûmetinden tahsil edemediğini, bu nedenle Bulgaristan'da sefalet ve açlık içerisinde kaldığını, arkadaşlarından borç alarak İstanbul'a dönebildiğini aktarmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 3/5.

Bürosuna veya Bulgar Konsolosluğuna müracaat ederek talepte buldukları görülmüştür. İstanbul'daki Bulgar makamları bu müracaatlara, hayvanların mirî değil şahsî mal olduğunun ispatlanması halinde bedellerinin tazmin edilebileceği yanıtını vermiş, bunun üzerine Bulgaristan'dan dönen subaylar hayvanlarının mirî değil, şahsî olduklarına dair belge talebi için Harbiye Nezaretine müracaatta bulunmuştur⁸⁸. Bu müracaatlar neticesinde Harbiye Nezareti tarafından hayvanların şahsa ait olduklarını gösterir belgeler, İspanya Sefareti aracılığıyla Bulgar Hükûmetine gönderilmiştir. Ancak Bulgar Hükûmeti'nin bu müracaatları da cevapsız bıraktığı görülür⁸⁹.

Bulgar Hükûmeti'nin el koyduğu hayvan bedellerinin tahsili meselesi 1923'e kadar devam etmiş, TBMM Hükûmeti de bu mesele ile ilgilenmiştir. Saltanata son verilmesiyle birlikte tüm Osmanlı kurum ve kuruluşları, bu kapsamda Hariciye Nezareti de mülga olduğundan müracaatların TBMM Hariciye Vekaletine yapıldığı görülmektedir. TBMM Hükûmeti'nin, mülga Hariciye Nezaretinin kayıtları üzerinden konuyu ele alma çabası da sonuçsuz kalmıştır⁹⁰.

Görüldüğü üzere Bulgar Hükûmeti, subayların şahsi hayvanlarına uluslararası hukuka aykırı bir şekilde el koyarak bedeli karşılığında makbuz vermiştir. Bulgaristan'daki güç koşullara dayanarak bir süre daha orada kalabilen subaylar

88 Üsteğmen Celal Efendi ile Teğmen Ahmet Cemaleddin Efendinin'nin müracaatı için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/20. BOA. HR. SYS. 2571. 3/6.

89 18 Ocak ve 28 Nisan 1921 tarihiyle gönderilen notalar için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 2/21 ve BOA. HR. SYS. 2571. 3/4. İstanbul'daki Bulgar makamlarının şahsen değil, Hariciye Nezareti aracılığıyla yapılacak müracaatlara yanıt verileceğini duyurmaları üzerine, nezaretin yaptığı müracaatlar da Bulgar Hükûmetince cevaplanmamıştır. Örneğin Teğmen Muhsin Efendi, 7 Şubat 1921 tarihiyle Hariciye Nezaretine müracaat etmiş ve müracaatı 4 Haziran 1921'de Bulgar Hükûmetine iletirse de yanıt alamamıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 2/80-85.

90 55. Tümen Alay Katiplerinden Muhittin Efendi ile Binbaşı Rıfat Beylerin bu konuda TBMM Hariciye Vekaletine müracaatları için bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hariciye İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.) 46. 6/11-16. Hariciye Vekaleti, İstanbul Murahhaslığı'na gönderdiği 5 Şubat 1923 tarihli yazıda, Mülga Hariciye Nezaretinden kalan evrakların incelenerek konu hakkında ne işlem yapılmış olduğunu sormuş ve İspanya Elçiliği vasıtasıyla Bulgar Hükûmeti nezdinde teşebbüste bulunulmasını istemiştir. BOA. HR. İM. 46. 6/17. İstanbul Murahhaslığı'ndan alınan 25 Şubat tarihli yanıtta mevcut yazışmaların incelendiği ve Bulgar Hükûmeti'nin 22 Ocak 1922 tarihli notasına ulaşıldığı aktarıldıktan sonra, söz konusu notada *Bulgaristan'a mürur eden kolorduda bulunan bütün hayvanatta, zabitan tarafından zatlarına ait olduğu beyan edilen hayvanatın vesait-i harbîyeden addedilmesine mebnî 1907 tarihli Beşinci Lahey Mukavelesine mucibince tevkif olduğu ve Bulgar Hükûmetinin iş bu noktayı nazardan rücu' edemeyeceği* ifadesinin okunduğu bilgisi verilmiştir. BOA. HR. İM. 46. 6/10-15.

bu bedelleri tahsil edebilmişlerse de açlık ve sefalet nedeniyle memlekete dönen subaylar doğrudan ya da Osmanlı Hükûmeti aracılığıyla Bulgar makamları nezdinde yaptıkları girişimlerden hiçbir sonuç alamamışlardır. Bulgar Hükûmeti'nin meseleye temel yaklaşımı, subayların şahsî hayvanlarını da savaş araç-gereci olarak değerlendirip el koymak ve böylece uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde kaldığını iddia etmek olmuştur.

İki hükûmet arasında yaşanan bir diğer sorun, 1. Kolordu'ya ait belgelerin İstanbul'a gönderilmesi sürecinde yaşanan sıkıntılar olmuştur. 1. Kolordu sınıri geçerken evrak ve mali kayıtları içeren defterlerini Bulgaristan'a götürmüştür⁹¹. Ahyoluburgaz ve Filibe'deki Osmanlı Şehbenderliklerine teslim edildiği anlaşılan bu belgelerin bir an önce iadesi için harekete geçilmiş ve 14 Aralık 1920'de İspanya Sefareti vasıtasıyla teşebbüste bulunulmuştur⁹².

İspanya Sefareti 21 Ocak 1921 tarihli yanıtında, toplam 60 sandık dolusu evrakın Filibe ve Ahyoluburgaz Şehbenderliklerinde bulunduğunu, sandıkların Sofya İspanya Elçiliği tarafından İstanbul'daki İspanya Elçiliğine gönderileceğini ifade etmiştir⁹³.

Sofya İspanya Sefareti, 28 Şubat'ta Ahyoluburgaz'daki Osmanlı Şehbenderliği ile temasa geçerek sandıkların iadesi sürecini başlatmıştır. Ahyoluburgaz Şehbenderliği

91 Toker ve Bıyıkhoğlu, birliklerin sınıri geçişi sırasında kolordu harekâtına ilişkin belgelerin imha edildiğini söylerlerken diğer evraklardan söz etmemektedirler. Akın ise faklı olarak kasa defterleri ile yazışmaların Bulgaristan'a geçirildiğini yazmıştır. Toker, agm., s. 132. Bıyıkhoğlu, *age.*, s. 370. Akın, "Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askeri Okul İdareci ve Öğrencileri", s. 660. Kolorudunun Edirne'de kalan evrakları ise İstanbul'a getirilmiştir. "Edirne'deki Kuyudat-ı Askeriye", *İkdam*, 19 Eylül 1336, No. 8459, s. 2. "Edirne'de Bulunan Kuyudat-ı Askeriye", *Vakit*, 19 Eylül 1336, No. 998, s. 2. BOA. HR. SYS. 2540. 7.

92 Harbiye Nezareti tarafından 13 Kasım'da Hariciye'ye gönderilen yazıda birliklere ait evrakların Sofya'daki Osmanlı Elçiliği ile Ahyoluburgaz'daki Şehbenderliğe teslim edildiği aktarılmış ve bunların iadesi için teşebbüste bulunulması talep edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/1. Harbiye Nezaretinin 1. Kolorduyu lağveden 30 Aralık 1920 tarihli tamiminde de Kolorduya ait evrakların şehbenderliklere teslim edildiği anlaşıldığından bu evrakların Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesince iadesine çalışılacağı duyurulmuştur. *Harf Tarihi Vesikaları Dergisi*, Yıl: 14/S. 51, Mart 1965, Vesika 1184. Hariciye Nezareti 14 Aralık tarihli notasıyla söz konusu belgelerin İstanbul'a nakilleri konusunda İspanya Elçiliğinin yardımını istemiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/6. BOA. HR. SYS. 2571. 2/10. Harbiye Nezareti, 6 Ocak ve 1 Şubat 1921 tarihinde Hariciye Nezareti nezdindeki müracaatlarını yenilemiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 2/12. BOA. HR. SYS. 2571. 2/59.

93 Bu notadaki bilgilerin, Sofya Osmanlı Şehbenderliği Kaçları Nihat Bey'den alındığı ifade edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/9. İspanya Sefaretinin bu notası hakkında 7 Şubat'ta Harbiye Nezaretine bilgi verilir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/7.

Kâtibi Hamit Bey, 15 Mart'ta, 10 sandığı "Lloyd Triestino" şirketinin "Remo" vapuruna ve İstanbul İspanya Sefareti adına karşı ödemeli olarak teslim etmiştir⁹⁴. İstanbul İspanya Sefareti toplam 10 sandığın yola çıktığı ve yakında Filibe'deki eşyanın da gönderileceği bilgisini paylaşmıştır⁹⁵. Sofya İspanya Sefareti, Filibe Şebenderliğinde bulunan 18 sandık evrakı ise "Schenker" şirketine teslim ederek İstanbul İspanya Sefareti adına göndermiştir⁹⁶.

Ahyoluburgaz ve Filibe'den gönderilen sandıklar İstanbul'a ulaşmış olsa da kargo ücretleri ödenmediği için gemiden indirilememiştir. Sorunun kaynağı "Lloyd Triestino" ve "Schenker" şirketlerinin, tüm masrafların İstanbul'daki İspanya Sefareti tarafından karşılanacağı düşüncesiyle kargoyu sefaret adına göndermeleridir⁹⁷. Sandıkların teslim alınması konusunda her iki şirketin İstanbul İspanya Sefareti nezdinde yaptığı girişimler sonuçsuz kalmış ve sefaret, bu sandıkların taşıma ücretinin Osmanlı Hükûmeti'ne ait olduğu yanıtını vermiştir⁹⁸.

1921 Haziran ayı başında İstanbul gümrüğüne ulaşan sandıklar, kargo ücretinin ödenmemesi nedeniyle ağustos ayı itibariyle hala teslim alınamamıştır⁹⁹. Bunun üzerine Harbiye Nezareti'ne bağlı bir memurun¹⁰⁰ şirketlerle temasa geçerek sandıkları alması kararlaştırılsa da Şubat 1922'ye kadar bu mümkün olmamıştır¹⁰¹. Sonunda 5 Şubat 1922'de, Filibe'den gönderilmiş olan sandıklardan 11'i Harbiye Nezareti tarafından teslim alınmakla birlikte, diğer sandıklara ilk aşamada

94 Hamit Bey'in raporu için bk. BOA. HR. SYS. 2723. 8/1. BOA. HR. SYS. 2571. 4/20.

95 29 Nisan 1921 tarihli nota için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 4/12. Harbiye Nezareti 17 Mayıs'ta konu hakkında bilgilendirilmekle birlikte konşimentolar da havale edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/11.

96 Sandıkların gönderildiği bilgisini veren 25 Mayıs tarihli nota BOA. HR. SYS. 2571. 4/16. BOA. HR. SYS. 2571. 4/53. Hariciye Nezareti de 5 Haziran'da nota içeriğini ve konşimentoları Harbiye Nezaretine teslim etmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/15.

97 Ahyoluburgaz Şebenderliği Kâtibi Hamit Bey, 31 Mayıs'ta Hariciye Nazırı Safa Bey'e gönderdiği yazıda, 10 sandığın nakliye ücreti olan 109 Frank'ın henüz ödenmediğinden eşyanın İstanbul Limanında teslim alınamadığını ve nakliye ücretinin "Lloyd Triestino" acentesi tarafından talep edildiği bilgisini paylaşmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 4/20.

98 BOA. HR. SYS. 2571. 4/24-25.

99 "Lloyd Triestino"ya 109 frank ve "Schenker" şirketine 2.120 levalık ödeme yapılması gerekmektedir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/27.

100 Harbiye Nezareti'ne bağlı Umum Tedkik ve Tevhid-i Hesabat Komisyonundan bir memurun görevlendirilmesi kararlaştırılır. BOA. HR. SYS. 2571. 3/67-68.

101 Bu süreçte kargo masraflarının ödenerek sandıkların teslim alınması konusunda şirketlerin ve İstanbul İspanya Sefaretinin Osmanlı Hükûmeti'ne yaptıkları müracaatlar devam etmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/23.

ulaşamadığı belgelerden anlaşılmaktadır¹⁰². Bunun üzerine Sofya İspanya Sefaretinden diğer sandıkların bilgisi talep edilmiş,¹⁰³ 18 Mayıs'ta alınan yanıtta Ahyoluburgaz'dan gönderilen 11 ve Filibe'den gönderilen 18 sandık dışında gönderilecek başka eşyanın olmadığı ve hükûmetçe teslim alınan 11 sandık dışındaki diğer 18 sandığın İstanbul limanında beklemekte olduğu anlaşılmıştır¹⁰⁴. Sefareten alınan bu bilginin yanında, Filibe Şehbenderliği Kâtibinden alınan 21 Mayıs tarihli yazı, sorunun çözümüne ilişkin önemli bilgiler içermektedir. Şehbenderlik yazısında İstanbul'ulaşan sandıkların, ücretlerinin ödenerek teslim alınmadığının İspanyol Sefaretince beyanı üzerine, şirketin bu defa Sofya'daki İspanya Sefareti nezdinde teşebbüste bulunup meseleyi çoktan çözdüğü ifade edilmiştir. Bu nedenle İstanbul'daki şirket acentesinin, merkezin bu tahsilatından habersiz bir şekilde Hariciye Nezareti nezdinde ısrarla müracaatlarına devam ettiği anlaşılmıştır¹⁰⁵. Nitekim, şirketin İstanbul acentesinin talebini geri çektiğini ve sandıkların teslim alındığını bildiren 19 Mayıs 1922 tarihli yazısı, gecikmeli olarak 6 Haziran 1922'de Hariciye Nezaretine iletilmiştir¹⁰⁶.

3. Sivil Mültecilerin Dönüşü İçin Osmanlı Hükûmeti'nin Çalışmaları

Askerî birlikleri takiben Bulgaristan'a iltica eden sivil ahali, asıl olarak Balkan Savaşı sırasında Balkan devletlerinin imha siyasetinden canlarını kurtararak gelen ve bu acıları geçmişte tecrübe etmiş olan Rumelili Müslüman nüfustur¹⁰⁷. Bunlar yeni bir Yunan katliamı tehlikesi karşısında kalınca, topraklarını terk ederek Bulgaristan'a sığınmışlardır¹⁰⁸. Osmanlı Hükûmeti bunların memleketlerine iadesinden önce, Edirne'de kalanların ve reisleri Bulgaristan'a iltica ettiğinden

102 Schenker Şirketinin, İstanbul İspanya Sefaretine yaptığı şikayetlerin devamı üzerine sefaret, Osmanlı Hükûmetinin nakliye ücretini ödeyerek sandıkları teslim almasını isteyen 3 Aralık 1921 tarihli notayı göndermiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/32. Hariciye Nezareti, Schenker Şirketi tarafından yapılan müracaatların verdiği rahatsızlıktan bahsederek bir an önce gerekli adımların atılmasını 4 Şubat 1922'de Harbiye Nezaretinden istemiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/35. BOA. HR. SYS. 2571. 4/40.

103 20 Mart 1922 tarihli nota için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 4/38.

104 BOA. HR. SYS. 2571. 4/32. Bu bilgi 25 Mayıs'ta Harbiye Nezareti ile paylaşılmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 4/43.

105 BOA. HR. SYS. 2571. 4/53. Filibe Şehbenderliğinin 21 Mayıs 1922 tarihli bu yazısı, Sofya İspanya Sefareti Refakat Memuru Şehbender Sami imzasıyla 1 Haziran'da Hariciye Nezaretine gönderilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 4/51.

106 BOA. HR. SYS. 2571. 4/55-57.

107 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi BCA. 272. 0. 0. 14. 75. 24. 7/1.

108 "Yine Muhaceret Meselesi", *İkdam*, 10 Ağustos 1336, No. 8427, s. 1.

muhtaç hale gelen asker ve memur ailelerinin zaten büyük bir muhacir sorunu ile uğraşan İstanbul'a yönelik yeni bir göç akımını başlatmalarına engel olmak için ihtiyaçlarını karşılamak istemiştir¹⁰⁹. Bunun üzerine 12 Ağustos 1920 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında 15 bin liranın iki memur tarafından Edirne'ye götürülerek geride kalan ailelere dağıtılması kararlaştırılmıştır¹¹⁰.

Gönderilecek paranın dağıtımına Yunan işgal güçlerinin müdahale etmemesi için de Hükûmetçe, İstanbul'daki Yunan Siyasi Temsilciliği nezdinde teşebbüste bulunmuş ve alınan cevapta, zaten Yunan işgal yönetiminin, Edirne'deki muhtaç ailelere birer maaş para dağıttığı öğrenilmiştir¹¹¹. Muhtaç aileler bu para ile İstanbul'a gelmeye başlayınca Osmanlı Hükûmeti, göç hareketinin daha da büyümesine engel olmak için 15 binliranın gönderilmesi kararından vazgeçmiştir¹¹². Hükûmetin bu kararı üzerine Edirne Müftüsü Hilmi Efendi, mülteci asker ve memurların geride bıraktığı ve sayıları 4.000'i bulan aile fertlerine Yunan idaresince yapılan yardımın çok cüzi kaldığını ve her ailenin bundan yararlanmadığını bildirmiş ve tahsisatın 30 bin liraya çıkarılarak bu paranın hemen gönderilmesini istemiştir¹¹³. Hükûmet tarafından verilen yanıtta; muhtaç

109 Edirne Vilayetine gönderilen 29 Ağustos 1920 tarihli yazıda, Edirne'de kalanların sefil ve perişan bir halde bırakılmaları caiz olmayacağından öncelikli olarak bunlara yardım edilmesi, Bulgaristan'a geçtikleri bildirilen memur ve ailelerinin iadelerinin sonraya ertelenmesi gerektiği ifade edilmiştir. BOA. HR. SYS. 2539. 11/28. Doğu Trakya'nın işgaline paralel olarak Yunan Ordusunun Batı Anadolu'daki işgal sahalarını genişletmesi 1920 yaz aylarında bu bölgeden İstanbul'a yönelik büyük bir göç dalgasını tetiklemiştir. Doğu Trakya'daki ahalinin de dahil olmasıyla birlikte, Ağustos 1920'de İstanbul'a gelen muhacir sayısı 20 bine ulaşmıştır. Bunların 1/3'i doğrudan hükûmetin yardımına muhtaç haldedir. Özkan, *agt.*, s. 398-400.

110 Edirne Müftüsü ve Cemaat-i İslamiye Reisi Hilmi Efendi, Edirne'de kalan ailelere yardım edilmesi konusunda Hükûmete yaptığı müracaat sonrasında 8 Ağustos 1920 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla muhtaç ailelere *masraf-ı gayri melhuza* ödeneğinden yardımda bulunulması kabul edilmiştir. BOA. MV. 219. 185. BOA. BEO. 4646. 348388. 12 Ağustos 1920 tarihli Meclis-i Vükela kararında ise 15.000 liranın Hilal-i Ahmer'den alınarak muhtaçlara dağıtılması ve sonrasında "masraf-ı gayri melhuza" ödeneğinden Hilal-i Ahmer'e ödenmesi kararlaştırılmıştır. BOA. MV. 219. 192. BOA. BEO. 4646. 348436/1.

111 BOA. HR. SYS. 2539. 12/11.

112 Maliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 18 Ağustos 1920 tarihli yazıda *muhtaç ahalinin ihtiyaçları mahallince tehvîn edildiği* ve ailelerin İstanbul'a gelmeye başladıkları için paranın gönderilmesine lüzum kalmadığı bildirilmiştir. BOA. BEO. 4646. 348436/3. Bulgaristan'a iltica eden memur ya da askerler, Hükûmete yaptıkları müracaatlarda İstanbul'a gelen ya da Edirne'de kalan aile fertlerine kendi maaşlarından mahsup edilmek üzere yardımda bulunulmasını talep etmişlerdir. Hükûmet tarafından kabul edilen talep üzerine Maliye Nezaretine bu ailelere maaş tahsisi için emir verilir. BOA. BEO. 4648. 348530.

113 Edirne Müftüsü Hilmi Efendi 29 Ağustos tarihli müracaatında Yunan Hükûmeti'nin bu yardımı borç karşılığı olarak yaptığını hatırlatmış, şimdiye kadar borç olarak alınan paranın Yunan işgal

memur aileleriyle dul ve yetimler için 20 bin liranın gönderilmesine teşebbüs edilse de müşkülata karşılaşıldığı, ayrıca Yunan İşgal İdaresinin, Osmanlı Hükûmeti namına muhtaçlara birer maaş nispetinde yardımda bulunduğu, Hükûmetin Edirne'deki muhtaçlara değil, Bulgaristan'a iltica eden ahaliye yardıma teşebbüs edeceği belirtilmiştir¹¹⁴.

Bulgaristan'a iltica eden ahaliyi geri getirme kararını alan ve çok sayıda yardım çağrısı ile karşı karşıya kalan Osmanlı Hükûmeti, sivillerin İstanbul'a dönüşlerini kolaylaştırmak için Edirne Defterdarı Adil Bey'i, "Edirne Vali Vekili" sıfatıyla Sofya'ya göndermiştir¹¹⁵. Bulgaristan'da oldukça güç koşullarla karşı karşıya kalan sivil mültecilere, Hükûmetin yardım eli ulaşıncaya kadar Sofya Şehbenderliği Kançıları Nahit Bey¹¹⁶ ve Varna mebusu Zümrezâde Şakir Bey¹¹⁷ tarafından

idaresine ödenmesi ve muhtaç ailelerin sefaletten kurtarılması noktasına dikkat çekmiştir. BOA. BEO. 4649. 348628/12.

114 Sadaret Makamından Edirne Müftüsü ve Cemaat-i İslamiye Reisi Hilmi Efendi'ye gönderilen 30 Ağustos 1920 tarihli yanıt için bk. BOA. BEO. 4649. 348628/1. Bu yanıt üzerine Hilmi Efendi, Sadarete ikinci bir telgraf göndererek, yardım yapılmaması halinde yaklaşan kış günlerinde sefaletin had safhaya ulaşacağını ve bunun da İstanbul'a yönelik büyük bir göç akınına neden olacağını hatırlatmıştır. Hilmi Efendi'nin 1 Eylül 1920 tarihli ikinci telgrafi için bk. BOA. BEO. 4649. 348628/10.

115 Adil Bey, 29 Temmuz'da Şumnu'dan gönderdiği telgrafında, iltica eden mülkiye memurlarının iadelerini talep etmiş, ayrıca Edirne'de kalanların işgalden kurtarılarak İstanbul'a iadeleri için hükûmetin yardımını istemiştir. BOA. HR. SYS. 2539. 11/28-30. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Dahiliye Kalem-i Umumi (DH. EUM. KLU.) 14. 14. Yardım çağrılarında örnek olarak Ahmet Lütfi Efendi, "40 polis memuru adına" Ahyoluburgaz'dan 29 Temmuz'da gönderdiği telgrafi için bk. BOA. HR. SYS. 2571. 1/4. 29 Temmuz tarihli bu telgraf, İspanya Sefaretinin 12 Ağustos tarihli notasıyla Hükûmete iletilmiştir. Notada, 5 bin Osmanlı tebası ile 20 memur ve çok sayıda askerin tüm kaynaklardan mahrum bir şekilde Bulgaristan'da olduğu bilgisine de yer verilmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1. Yine 29 Temmuz tarihiyle Şumnu'dan Defterdar Adil Bey'in gönderdiği, memurların İstanbul'a iadelerine ilişkin yardım talebi için bk. BOA. HR. SYS. 2539. 11/30. 55. Tümen subaylarından Üsteğmen Hüseyin Ferit Efendi, 7 Ağustos tarihli müracaatında Tekirdağ'ın işgali üzerine ailesini kasabada bırakarak vazifesi başına gittiğini, ailesinin ise işgale müteakiben Kolorduyla Bulgaristan'a iltica ettiğini belirtmiş, büyük ihtimalle Yanbolu'da olan ailesinin acilen İstanbul'a getirilmesi konusunda yardım talep etmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/10.

116 Nahit Bey; Sofya, Rusçuk, Filibe ve Varna'daki Osmanlı ileri gelenlerini mültecilere yardımda bulunmak için bir fon oluşturmaya davet etmiş, Sofya Müftülüğü aracılığıyla Bulgar Hükûmeti nezdinde girişimlerde bulunularak Bulgar Müslümanları arasında yardım toplamaya çalışmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 1.

117 Varna mebusu Zümrezâde Şakir Bey'in başkanlığında oluşturulan üç kişilik komisyonun çalışmalarından yukarıda söz edilmişti. BOA. HR. SYS. 2571. 1/24. *İkdam* gazetesinin haberinde Bulgaristan'a iltica eden Müslüman ahali için Bulgaristan'ın her yerinde komisyonlar oluşturulduğu ve şimdiye kadar 2 milyon Frank civarında bir yardım toplandığı bilgisine yer verilmiştir. "Bulgaristan Müslümanlarına Himmet", *İkdam*, 14 Ağustos 1336, No. 8431, s. 1.

yardımda bulunulmaya çalışılmıştır. Bu yardımlar sayesinde, Mustafapaşa, Hasköy (Oblast Haskova) ve Kızılağaç bölgesinde yoğunlaştıklarını öğrendiğimiz sivil mültecilerin az bir kısmı memleketlerine dönebilmiştir¹¹⁸. Bulgaristan'dan dönen mültecilerin genellikle İstanbul'a geldikleri dikkat çekmektedir. Bunların geride bıraktıkları hanelerine Yunan Hükümeti tarafından Rum nüfus iskân edildiğinden evsiz kalan Müslüman mülteciler İstanbul'a hicretle Muhacirin Müdüriyetinin yardımına muhtaç hâle gelmişlerdir¹¹⁹.

Az miktardaki sivil mülteci kendi imkanlarıyla İstanbul'a dönmüş olsa da Kasım 1920 itibarıyla önemli bir kısmının hala Bulgaristan'da bulunduğu anlaşılmaktadır¹²⁰. Hükümet bunların iadesi için, bu defa Edirneli Mehmet İzzet Bey'i Bulgaristan'a göndermiştir. Onun verdiği bilgilere göre Mustafapaşa¹²¹ ve Ahyoluburgaz'da toplanmış olan 1.500 civarındaki mülteci dışında, Bulgaristan'a dağılmış 10-15 bin civarında Müslüman mülteci mevcuttur. Vize sorununa da değinen Mehmet İzzet Bey, bunların yol masraflarını tedarik edemediklerini ve Bulgar Hükümetinin sınırlı yardımı ve ağır kış şartları karşısında vagonların altında aç ve çıplak bir halde kaldıklarını, bu nedenle günde beş, on kişinin öldüğünü aktarmış, bunların İstanbul'a sevkleri için acilen 15 bin liranın gönderilmesini

118 29 Ağustos 1920 tarihli raporunda bu bilgileri paylaşan Uzunköprü Kaymakamı Hakkı Bey ayrıca, Bulgar ve Yunan Hükümetlerinin çeşitli propagandaları neticesinde bazı sivil mültecilerin hareket tarzını tespit edemeyerek memleketine dönme konusunda tereddüte düştüklerini ifade etmiştir. Ayrıca mültecilerin memleketlerine dönmemesinin, Edirne Vilayeti dahilindeki İslam nüfus çoğunluğunun muhafazası açısından önemine de değinmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 1/24. BOA. DH. İ. UM. 20. 14. BOA. BEO. 4650. 348716. "Bulgaristan'dan Avdet Eden Muhacirler", *Vakit*, 1 Eylül 1336, No. 980, s. 2. Basında geri dönen sivil mültecilere dair sayılara rastlamak mümkündür. *İkdam* gazetesi şimdiye kadar Bulgaristan'a iltica edenlerden 100 nüfusun döndüğünü yazmış ancak, Rum *Proodos* gazetesinin verdiği abartılı sayıları da aktarmıştır. *Proodos*'a göre Bulgaristan'a iltica eden 17 bin Müslüman'dan şimdiye kadar 4000 kadarı yerlerine dönmüştür. "Bulgaristan'a İltica Eden Muhacirin", *İkdam*, 2 Eylül 1336, No. 8442, s. 3. "Trakya Muhacirlerinin Avdeti", *İkdam*, 15 Ağustos 1336, No. 8433, s. 1.

119 Bulgaristan'a iltica eden 4 ailenin Varna'dan hareketle İstanbul'a geldiği ve bunun dışında 8 ailenin Trakya'dan İstanbul'a göç ettiği hakkında bk. "Muhacirin Haberleri", *Vakit*, 24 Eylül 1336, No. 1003, s. 2. Varna'dan 50 nüfus mültecinin İstanbul'a gelerek Muhacirin Müdüriyeti tarafından Aksaray civarına yerleştirildikleri hakkında bk. "Varna'dan Gelen Muhacirler", *Vakit*, 2 Teşrinievvel 1336, No. 1011, s. 2.

120 "Varna'dan Gelen Muhacirler", *Vakit*, 2 Teşrinievvel 1336, No. 1011, s. 2. "Bulgaristan'daki Mülteciler", *Vakit*, 15 Teşrinisani 1336, No. 1055, s. 2.

121 Dedağaç Şehbenderliği Kâtibi Şemseddin Efendi, 26 Kasım'da Filibe'den gönderdiği telgrafında Mustafapaşa'da toplanan 350 hane mültecinin, Edirne'nin nüfus yapısını değiştirmek isteyen Yunan Hükümetince kabul edilmeyip karlar üzerinde beklemekte oldukları bilgisini paylaşmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 1/67-75.

talep etmiştir¹²². Mehmet İzzet Bey'den bu bilgilerin alındığı sırada, yukarıda değindiğimiz üzere Varna Mebusu Zümrezâde Şakir Bey, İstanbul'a gelerek 25 Kasım 1920'de Dahiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ile görüşmüştür. Şakir Bey, son derece perişan ve yardıma muhtaç bir halde bulunan yaklaşık 2.000 sivil mültecinin ihtiyaçlarının temini ve memleketeye iadeleri için 5.000 liralık bir tahsisata ihtiyaç olduğu bilgisini aktarmıştır. Ahmet İzzet Paşa, bu bilgileri Hükûmete sunmuştur¹²³. Bunun üzerine mali açıdan kötü durumdaki Hükûmet, *maaş-ı umumînin ikmal-i tevziatından sonra Hazine-i Celilece, masarif-i gayri melhuza tertibinden* 5.000 liranın verilmesi kararını almıştır¹²⁴.

Sivil mültecilerin iadesi için 5.000 lira tahsisat ayıran Hükûmet, acil olarak bu paradan 1.500 liranın Mustafapaşa, Ahyoluburgaz ve Varna'da kış koşullarında günde beş, on kayıp veren mültecilere gönderilmesine 7 Aralık tarihli toplantıda karar vermiştir¹²⁵. Hükûmetin bu kararı üzerine Zümrezâde Şakir ve Muhacirin Müdür Muavini Sabri Beyler sivil mültecilerin iadesi işiyle görevlendirilmiştir¹²⁶.

Şakir Bey'le birlikte Bulgaristan'a giden Sabri Bey, 24 Aralık'ta gönderdiği raporda Mehmet İzzet Bey'in raporunu teyit eden bilgilere yer vermiştir. Varna, Ahyoluburgaz ve Mustafapaşa'da bekleyen mültecilerin hali perişandır. Yunan Hükûmeti'nin müdahalesi ile Fransız memurlarının, mültecilerin memleketeye iadelerine izin vermediğini ilave eden Sabri Bey, bunun için derhal girişimde

122 Mehmet İzzet Bey, mültecilerin işleri için Bulgar Hükûmeti'nin 1 milyon leva verdiğini ve Bulgaristan'daki Cemaat-i İslamiye tarafından yarım milyon leva yardım toplandığını, ancak bu yardımların tamamının kullanılıp elde para kalmadığından, acil para gönderilmesini talep etmiştir. BCA. 272. 0. 0. 14. 75. 24. 7/1-2.

123 BCA. 272. 0. 0. 14. 75. 24. 7/2. BOA. HR. SYS. 2571. 1/81. BOA. BEO. 4665. 349856/3. "Bulgaristan'daki Müslüman Mülteciler", *İkdam*, 26 Teşrinisani 1336, No. 8520, s. 2.

124 27 Kasım tarihli bu kararın yanı sıra, vize krizinin çözülmesi için İtilaf Devletleri nezdinde teşebbüslerin artırılması da kararlaştırılmıştır. BOA. MV. 220. 247. Bk. Ek-VI. Bu karar, 29 Kasım'da Maliye, Hariciye ve Dahiliye Nezaretlerine iletilmiştir. BOA. BEO. 4665. 349856/1-3 ve BOA. HR. SYS. 2571. 1/88.

125 7 Aralık tarihli karar için bk. BOA. MV. 220. 254. Bu karar aynı gün Maliye ve Dahiliye Nezaretine tebliğ edilir. BOA. BEO. 4666. 349927/1. Hükûmetin, acil olarak 1.500 liranın gönderilmesi kararını almasında Dahiliye Nezaretine bağlı Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinin 5 Aralık tarihli ve sivililerin iadesine kadar geçecek süre zarfında, hiç değilse Mustafapaşa, Ahyoluburgaz ve Varna'da bekleyen mültecilerin ölümden kurtarılması gerektiği görüşü etkili olmuştur. BOA. BEO. 4666. 349927/2.

126 "Bulgaristan'daki Müslüman Muhacirler", *Vakit*, 8 Kanunievvel 1336, No. 1076, s. 1. Sabri Bey'in beraberinde mültecilere tıbbi yardım için 7,5 kilo sülfat götürmesi kararlaştırılmış ve bunun gümrükten geçişinde sorun yaşanmaması için Bulgar Hükûmeti'nden müsaade alınmıştır. BOA. HR. SYS. 2571. 1/96-100. BOA. HR. SYS. 2571. 2/51-52.

bulunulmasını istemiştir¹²⁷. Oysaki Hükûmetin 23 Kasım'da, Mehmet İzzet Bey'in gönderdiği rapor üzerine, İtilaf Devletleri nezdinde konu hakkında teşebbüste bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu müracaat neticesinde alınan izin, Sofya'daki İtilaf Devletleri temsilciliklerine ulaşmadığı belgelerden anlaşılmıştır¹²⁸.

Yukarıda askerî mültecilerin iadeleri sürecini incelerken değinildiği gibi Osmanlı Hükûmeti, Ekim 1920'de başlayan vize sorununu ancak 1921 Mart ayı içerisinde çözüme kavuşturabilmiştir¹²⁹. Ahyoluburgaz Şehbenderliği memurlarından Hamit Bey'in gönderdiği rapordan Mart 1921 itibarıyla vize krizi çözüldükten sonra, Bulgaristan'ın genelinde kalan sivil-asker mülteci miktarı 500 civarındadır¹³⁰. Hamit Bey, 31 Mayıs 1921 tarihli raporunda ise 22 nüfus Trakya mültecisini pasaportlarını vize ettirdikten sonra "Giresun" vapuruyla İstanbul'a yola çıkardığını, haziran ayında sevkiyatın sona ereceği ümidinde olduğunu yazmıştır¹³¹. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, Osmanlı Hükûmeti sivil mültecilerin iadesi için ayrı bir vapur tahsis edememiş, yolcu vapurlarıyla ve indirimli tarife üzerinden mültecileri İstanbul'a sevk etmiştir.

1921 Mayıs-Ağustos ayları arasında Bulgaristan'da kalan sınırlı sayıdaki Trakya mültecilerinin Lom, Rusçuk, Razgrad, Ahyoluburgaz ve Varna'dan İstanbul'a sevk edildikleri görülmektedir¹³². Askerî mültecilerin iadesinde olduğu gibi sivil mültecilerin İstanbul'a kabullerinde de yine Mütareke Komisyonunun onayına

127 Sabri Bey'in raporuna göre mülteciler için şimdiye kadar 1 milyon leva harcayan Bulgar Hükûmeti, yaşadığı mali sıkıntılar nedeniyle bu yardım kestüğinden, Varna, Ahyoluburgaz ve Mustafapaşa'da toplanmış bulunan mülteciler, ağır kış koşullarında perişan bir hâlde memleketlerine iade edilmek için beklemektedirler. BOA. HR. SYS. 2571. 2. BOA. HR. SYS. 2571. 2/46. "Bulgaristan'daki Muhacirler Hakkında", *İkdam*, 11 Kanunisanı 1337, No. 8561, s. 3. "Bulgaristan'daki Mülteciler", *Vakit*, 23 Kanunisanı 1337, No. 1122, s. 1.

128 BOA. HR. SYS. 2571. 1/110 ve BOA. HR. SYS. 2571. 2.

129 BOA. MV. 221. 997 ve BOA. BEO. 4678. 350810/1.

130 Hamit Bey, 15 Mart tarihli raporunda sivil mültecileri şimdiye kadar İstanbul'a sevk etmeyi başardığını, subayların tamamının dönmekle birlikte Ahyoluburgaz'da sadece 75 nefer bulunduğunu yazmıştır. Bunlardan 30'unu Şehbenderhanede iskân ve Sabri Bey'in yardımlarıyla, ancak hasta olanlarına ekmek parası temin edebildiğini ifade etmektedir. 15 Mart 1921 tarihli rapor için bk. BOA. HR. SYS. 2723. 8/1.

131 BOA. HR. SYS. 2571. 4/20.

132 Lom, Rusçuk ve Razgrad'daki toplam 282 mülteci ile Varna'daki 7 mültecinin İstanbul'a dönüşlerine Mütareke Komisyonunca izin verildiğine dair bk. BOA. HR. SYS. 2571. 3/31-32. BOA. HR. SYS. 2571. 3/37-38. BOA. HR. SYS. 2571. 3/63.

müracaat edilmiştir¹³³. Örneğin Edirne'nin Budakdoğanca köyünden işgal nedeniyle Ahyoluburgaz'a iltica eden 9 hanede 40 nüfus mültecinin İstanbul'a gelişlerine 21 Haziran'da Mütareke Komisyonunca müsaade verilmiştir¹³⁴.

Bulgar Çiftçi Hükûmeti'nin, büyük kesimi çiftçi olan Trakya mültecilerini iskân ederek, tarımsal üretimi artırmak düşüncesinde olduğundan yukarıda bahsedilmişti¹³⁵. Bu şekilde çiftliklerde iskân edilen ve tarımsal üretimde bulunan mültecilerin memleketlerine dönüşü, ancak Ağustos 1923'e gelindiğinde mümkün olmuştur. Örneğin Yunan işgali üzerine Bulgaristan'ın Pravadi kazasına bağlı Köprüköy'e (Grozdövo) iltica eden 2 hanede 7 nüfus mülteci burada üç sene kaldıktan sonra memleketleri olan Havsa'nın Oğulpaşa köyüne dönmüştür¹³⁶. Yine Pravadi kazasına bağlı Memiş Ağa Çiftliği (Priseltsi) karyesine Bulgar Hükûmeti tarafından iskân edilmiş olan, Edirne'nin Budakdoğanca köyünden 5 hanede 27 nüfus mülteci Ağustos 1923'te köylerine dönebilmişlerdir¹³⁷.

133 131 ve 246 Trakya mültecinin İstanbul'a dönüşüne izin veren 24 Nisan ve 17 Mayıs 1921 tarihli Mütareke Komisyonu evrakına dair bk. BOA. HR. SYS. 2571. 3/1-3. BOA. HR. SYS. 2571. 3/15-16.

134 Dahiliye Nezareti, bu mültecilerin iadeleri konusunda Hariciye Nezaretine yaptığı müracaatta Budakdoğanca köyünün sınır üzerinde bulunup ve şu an boş olması nedeniyle bunların, büyük bir muhaceret seli ile doyma noktasına gelmiş İstanbul'a sevkleri yerine, doğrudan köylerine iadelerini talep etmiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 3/35. Hariciye Nezaretinin, Mütareke Komisyonuna müracaatı bu şekilde yapılmış olsa da Komisyon bunun aksine, söz konusu mültecilerin İstanbul'a gelmelerine mahzur olmadığı şerhini düşerek sevklerine onay vermiştir. BOA. HR. SYS. 2571. 3/34. BOA. HR. SFR. 04. 666. 56/1.

135 "Yine Muhaceret Meselesi", *İkdam*, 10 Ağustos 1336, No. 8427, s. 1.

136 Köprü Köyü İmamı tarafından hazırlanan 7 mültecinin isim listesinde, bunların son derece yardıma muhtaç bir halde oldukları ifade edilmiş ve bir de son derece ender rastlanacak şekilde fotoğraflarına yer verilmiştir. Bk. BOA. HR. SFR. 04. 666. 56/8-9. Bk. Ek-VII. Pravadi için bk. Ayşe Kayapınar, "Osmanlı Döneminde Rumeli'de Bir Nahiye Merkezi: Pravadi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXX/S.1, 2015, s. 121-148. Köprüköy için bk. M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2006, s. 636.

137 Bu mültecilere ait isim listesi ve fotoğraflar için bk. BOA. HR. SFR. 04. 666. 56/10. Bk. Ek-VIII. Memiş Ağa Çiftliği (Priseltsi) karyesi günümüzde Varna'ya bağlıdır. Acaroğlu, *age.*, s. 721.

Sonuç

Doğu Trakya'nın Temmuz 1920'de Yunan işgali altına girmesi üzerine, 1. Kolordu birlikleri tarafsız devlet olan Bulgaristan'a sığınma kararı almıştır. Bu durum, Millî Mücadele'de örneğine hiç rastlanmayan bir şekilde Müslüman nüfusun Anadolu sınırları dışında, yabancı bir ülkeye ilticası anlamına gelmektedir. Bu kararın alınmasında etkili olan faktörlerden ilki, İstanbul'un İtilaf Devletlerinin işgali altında olmasıdır. İkinci olarak başkente giden demiryolu hattının kontrolü Ocak 1919'dan itibaren zaten Yunan birliklerinin elindedir. Bir yarımada olan Doğu Trakya'da sıkışan ve tamamen imha olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Kolordu Komutanı Albay Muhiddin Bey Bulgaristan'a iltica kararı almıştır. Yunan işgali sonrasında İzmir'de yaşananlardan haberdar olan ve çoğunluğu Balkan Savaşları sırasında Rumeli'den kaçarak Doğu Trakya'ya gelen Müslümanların oluşturduğu sivil ahali de yeni bir Yunan katliamı tehlikesiyle karşı karşıya kaldığından, Kolordu birliklerini takip ederek Bulgaristan'a iltica etmiştir. Bulgaristan'a iltica eden sivil ve asker mülteci miktarı konusunda kaynaklarda verilen sayılar 30 bine kadar çıksa da arşiv belgelerinden bu sayısının 10 ile 13 bin arasında olduğu anlaşılmaktadır. Tahmini olarak bu miktarın 4-5 bini asker, 7-8 bini de sivillerden oluşmaktadır.

Bulgar Hükûmeti, askerî mültecileri Eskizağra, Yenizağra, Kızanlık, Tatarpazarcık ve Yanbolu'ya; sivil mültecileri ise Vidin, Lom, Rusçuk ve Razgrad dolaylarına iskân etmiştir. Ülkedeki grev dalgası ve siyasal muhalefetle boğuşan Bulgar Çiftçi Hükûmetinin, asker ve sivil mültecilere yaptığı yardımların sınırlı olduğu görülmüştür. Özellikle askerî mültecilere, 1907 İkinci Lahey Sözleşmesine ait "V Sayılı Kara Harbinde Tarafsız Devletlerin ve Şahısların Hakları ve Vazifeleri Hakkında Sözleşme" hükümleri doğrultusunda değil; yanlış bir şekilde "IV Sayılı Kara Harbinin Kanunları ve Adetleri Hakkındaki Sözleşme" hükümlerine göre muamele eden Bulgar Hükûmeti, onlara maaş ya da tahsisat bağlamamış sadece iaşelerini temin etmiştir. Sivil mülteciler için Varna Mebusu Zümrezâde Şakir Bey başkanlığında bir komisyon kuran Bulgar Hükûmeti, memleketlerine dönmek isteyenleri tespit etmiş, bunun dışında kalmak isteyen mültecileri iskân ederek tarımsal üretim için çiftliklerde istihdam etmeye çalışmıştır.

Bulgar Hükûmetinin yaptığı yardımları kesmesiyle asker ve sivil mültecilerin oldukça sefil ve perişan bir hale düştükleri anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Sofya, Filibe ve Ahyoluburgaz'daki Osmanlı Şehbenderliklerine, bir an önce memleketlerine dönme arzusunda olduklarını beyan eden müracaatlarda bulunmuşlardır. Askerî birliklerin iadesi için de Kolordu Komutanı Albay

Muhiddin Bey'in girişimleri dikkat çekmektedir. Ancak bu sırada Osmanlı maliyesinin de sıkıntı içerisinde olması mültecilere yardımcı imkânsız kıldığı gibi, Harbiye ve Hariciye Nezaretleri arasında yaşanan uzun yazışmalar bu yardımcı geciktirmiştir. Mülteciler bu durumda çiftlik, maden ve fabrikalarda çalışmak suretiyle kendi geçimlerini temin ettikleri gibi memlekete dönüş için yol paralarını da biriktirmişlerdir. Hatta subaylar kendi şahsi eşyalarını satmak suretiyle yol paralarını temin etmişlerdir. Arşiv belgelerinden 1920 Ağustos ve Ekim ayları arasında, özellikle asker mültecilerin büyük kısmının bu şekilde memleketlerine ya da İstanbul'a döndükleri anlaşılmaktadır. Sivil mültecilerin memleketlerine dönüşü asıl olarak 1921 Mayıs-Ağustos ayları arasında gerçekleşmiş olsa da çiftliklerde iskân edilen bazı sivil mültecilerin dönüşü Ağustos 1923'e kadar aralıklarla devam etmiştir. Bu süreçte, Doğu Trakya'daki Müslüman nüfus yoğunluğunu azaltmaya çalışan Yunan Hükûmeti, mültecilerin memlekete dönüşüne engel olmak için Fransa nezdinde girişimde bulunmuş ve pasaportların vize edilmesine engel olarak sevkiyatı durdurmuştur. Ekim 1920'de başlayan vize sorununun Osmanlı Hükûmeti'nin İtilaf Devletleri nezdindeki teşebbüsleri neticesinde Mart 1921'de çözümlendiği görülür. Mültecilerin iadesi için mali açıdan büyük bir dar boğazda olan Osmanlı Hükûmeti askerler için 3.000, sivil mülteciler için 5.000 liralık bir tahsisat ayırabilmiştir. Arşiv belgeleri dikkate alındığında mültecilerin büyük çoğunluğunun kendi çabaları ile memleketlerine dönmeyi başardığı ve çok az miktarının hükûmetin yardımından istifade ettiği görülmüştür.

Mültecilerin iadesi sürecinde Bulgar ve Osmanlı Hükûmetleri arasında bazı sorunların yaşandığı görülmektedir. Bu sorunlar, mirî hayvanları dışında şahsî hayvanlarına makbuz (raspiska) karşılığında el konulan subaylara bu bedellerinin ödenmesinde Bulgar Hükûmetince çıkarılan güçlükler, Kolorduya ait evrakların İstanbul'a sevki konusunda yaşanan sorunlar ve Bulgar Hükûmeti'nin askerlerin işe bedellerini Osmanlı Hükûmeti'nden tazmin talebi olarak üç başlık altında toplanmıştır. Bu sorunların çözüm süreci, iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin kesik olduğu bir sırada temasın İspanya ve İsveç Sefaretleri tarafından sağlanması nedeniyle uzun sürmüştür. Satın alınan hayvanların makbuz bedellerinin ödenmesi meselesinde, Osmanlı Hükûmeti tarafından yapılan tüm müracaatlar sonuçsuz kalmıştır. Kolorduya ait evrakların İstanbul'a gönderilmesi meselesinin, İspanya Sefareti ve taşıma şirketleri arasındaki iletişimsizlikten kaynaklandığı anlaşılmış ve evraklar Osmanlı Hükûmeti tarafından teslim alınmıştır. Bulgar Hükûmeti'nin mülteciler için yaptığı işe masraflarının ödenmesi talebine karşılık olarak Osmanlı Hükûmeti, bu masrafların Balkan Savaşları sırasında Bulgar Ordusunun neden

olduğu zarara mahsup edilmesini talep etmiş ve zaten “V Sayılı Kara Harbinde Tarafsız Devletlerin ve Şahısların Hakları ve Vazifeleri Hakkında Sözleşme”nin 12. maddesinin bu masrafların ödenmesi işini barışın temin edilmesinden sonraya bıraktığı yanıtını vermiştir.

1. Kolordunun beraberinde Bulgaristan’a götürdüğü silah ve cephanenin Osmanlı Hükûmeti’ne iade edilip edilmediği konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiş olsa da bu malzemenin iade edilmemiş olması ihtimali daha yüksektir. İade işlemi için en uygun zaman, şüphesiz Kolorduya ait evrakların iadesi idi. Ancak evraklarla birlikte bu askerî malzemenin iadesi söz konusu olmamıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4631. 347280.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4646. 348388.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4646. 348436.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4648. 348530.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4648. 348592

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4649. 348628.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4650. 348716.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4656. 349132.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4659. 349367.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4659. 349355.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4659. 349367.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4661. 349505.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4675. 350595.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4678. 350810.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4680. 350996.

Bâb-1 Âli Evrak Odası (BEO.) 4694. 351986.

Dahiliye Asayiş Kalemî (DH. EUM. AYŞ.) 30. 78.

Dahiliye Asayiş Kalemî (DH. EUM. AYŞ.) 46. 18.

Dahiliye Nezareti, Kalem-i Umumi (DH. EUM. KLU.) 14. 14

Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye (DH.İ.UM.) 20.14.

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemî, (DH. ŞFR.) 610.120.

Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı (HR. İM) 46. 6

Hariciye Nezareti, İstişare Odası (HR. HMSŞ. İŞO.) 216. 19

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2121. 18.

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2330. 49.

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2330. 51.

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2539. 11.

- Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2539. 12.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2571. 1.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2571. 2.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2571. 3.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2571. 4.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2714. 2.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2723. 3.
Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.) 2723. 8.
Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti (HR. SFR. 04) 666. 56.
Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti (HR. SFR. 04.) 666. 58.
Hariciye Nezareti, Sofya Sefareti (HR. SFR. 04.) 926. 42.
İrade Dosya Usulü (İ. DÜİT.) 160. 23.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 219. 185.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 219. 192.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 221. 97.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 221. 124.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 222. 57.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- Toprak ve İskân Müdürlüğü, Sevkiyat (272. 0. 0. 14.) 75. 24. 7
Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (30. 18. 1. 1.) 9. 24. 11.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBB), Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar

Bel. Mtf. 047742.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE)

Klasör 72, Gömlek 17, Belge 17.

Sürelî Yayınlar

İkdam

Vakit

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

Acaroğlu, M. Türker, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2006.

Akın, Veysi, "Cafer Tayyar Paşa'nın Esir Alınışı ve Esaret Hayatı", *İlmî Araştırmalar*, S. 1, 1995, s. 31-38.

Akın, Veysi, "Yunan İşgali Döneminde Edirne'den Bulgaristan'a Sığınan Askerî Okul İdareci ve Öğrencileri", *Belgi*, S. 22 (Yaz 2021/III), s. 657-673.

Aslan, M. Yasin, "Savaş Hukukunun Temel Prensipleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 79 (2008), s. 235-274.

Bıyıkhoğlu, Tevfik, *Trakya'da Millî Mücadele*, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

Güzel, Mehmet Şükrü, "Bir Savaş Suçu Olarak Doğu Trakya'da Yunanistan Tarafından Türklere Yapılan Etnik Temizlik Harekâtı 1920-1922", *Akademik Bakış*, C 8/S. 15, 2014, s. 133-159.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 51, Vesika 1184, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1965.

Kamil, İbrahim, "Bulgaristan Diplomatik Belgelerine Göre Trakya'da Millî Mücadele ve Türk-Bulgar İlişkileri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 17/S. 35, 2017, s. 85-119.

Karabulut, Umut-Bozkurt, Ersin, "Osmanlı Devleti'nde Savaş Hukukunun Oluşumu Bağlamında Lahey Konferansları ve Birinci Dünya Savaşındaki Uygulamalar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 45, (Nisan 2019), s. 87-99.

Kayapınar, Ayşe, "Osmanlı Döneminde Rumeli'de Bir Nahiye Merkezi: Pravadi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXX/S. 1, 2015, s. 121-148.

Özkan, Kenan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)* Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2020.

Salmon, D. E. and others, *Diseases Of The Horse*, Government Printing Office, Washington 1890.

Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

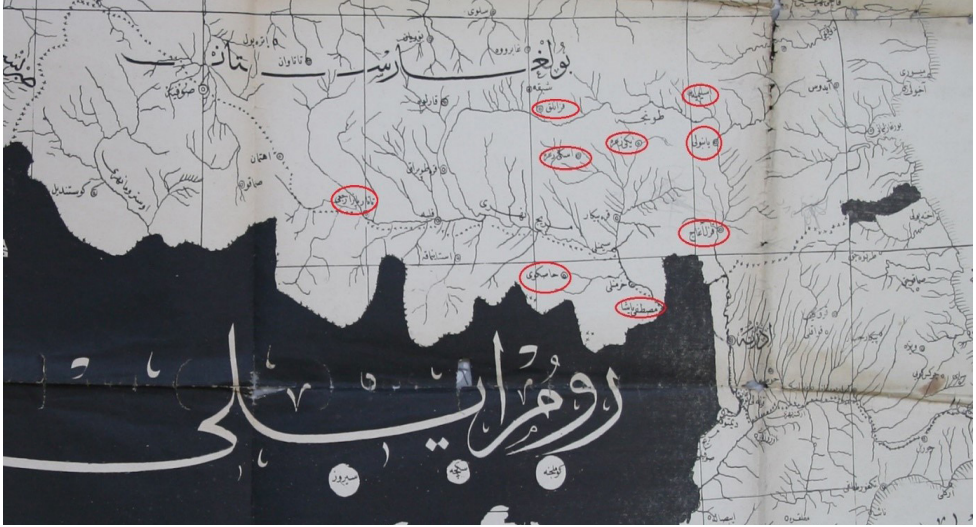
Şahin, Muhammet, *Millî Mücadelede Doğu Trakya*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

Toker, Hülya, “Milli Mücadele Döneminde Türk-Bulgar İlişkileri ve 1 nci Kolordunun Bulgaristan’a Sığınması”, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askerî-Siyasî İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 123-141.

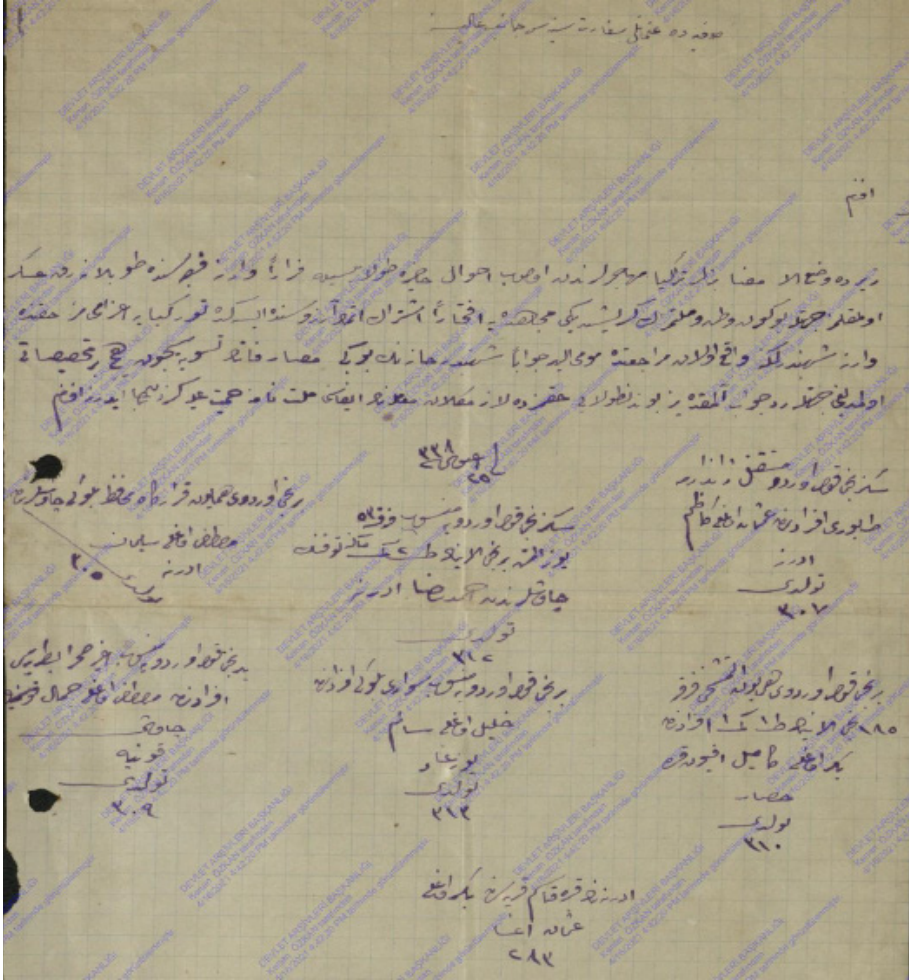
Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, C II-Kısım II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.

Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, 2. baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989.

EKLER

Ek 1: 1. Kolordu birliklerinin Bulgaristan'da iskân edildikleri yerler
TİTE, Klasör 72, Gömlek 17, Belge 17.

Ek 2: Sofya Osmanlı Şehbenderliğine yapılan müracaat
(BOA. HR. SFR. 04), 666. 58/2.

L I S T E
des réfugiés Ottomans en Bulgarie désirant de
rentrer à Constantinople.

1 Hairetin Memed Ali	22 Ali Osman
2 Fevzi Rahmi	23 Ali Riza Hadji Abdi
3 Nedjmeddin Ibrahim	24 Remzi Osman
4 Rahsim Abdoullah	25 Rifat Youncouz
5 Youssouf Zia Ali Riza	26 Ismail Hakki Ahmed
6 Mehmed Ali Hussein	27 Halit Redjeb
7 Hassan Tevfik	28 Yevfik Remzi Abdulgafour
8 Hassan Ahmed	29 Ismail Hakki Abdougafour
9 Hibrabim Moustafa	30 Mehmed Ali Mehmed
10 Hussein Rahmi Lutfi	31 Ibrahim Moustafa
11 Mehmed Chérif Moustafa	32 Ibrahim Ali
12 Ismail Hakki	33 Mehmed Arif
13 Osman Fikri Tevfik	34 İbrahim Chefik Arif
14 Kiani Hassan	35 Hussein Moustafa
15 Hussein Ahmed	36 Hassan Ali
16 Ahmed Rifat Sahmi	37 Hussein Ahmed
17 Suleiman Ali	38 Ahmed Mehmedali
18 Cherif İzzet	39 Zia Abdoullah
19 İlhami Saip	40 Moustafa Mehmed
20 Hussein Djahit Abdourrahman.	41 Hassan Hussein Oumer
21 Hulki Hassan	42 Ibrahim Moustafa

HA. 843 2714 / 2 60

147	Ali Sadoullah	166	Hassan Moustafa
148	Aïché Saadoullah	167	Zahim Arif
149	Lutfié Sadoullah	168	Kadir Mehmed
150	Mehmed Sadoullah	169	Hussein Moustafa
151	I. Cherif Mehmed	170	Mehmed Ahmed
152	Moussa Moussa	171	Dacut Suleiman
153	Djémal Arif	172	Mehmed Hassan
154	Murad Ali	173	Moustafa Ahmed
155	Emin Moustafa	174	Moustafa Ali
156	Ahmed Halii	175	Hassan Mehmed
157	Ahmed Ibrahim	176	Ali Osman
158	Hassan Ahmed	177	Hassan Osman
159	Emin Moustafa	178	Mahmoud Effendi
160	Ismail Mehmed	179	Kadir Suleiman
161	Zekeria Rachid	180	Dourmouch Moustafa
162	Ahmed Ha dji Ismail	181	Mourad Ali
163	Tevfik Mehmed	182	Djémal Arif
164	Hussain Tahir	183	Razié Behsim
165	Moustafa Moustafa	Le Chancelier du Consulat Ottoman à Sofia Mahid	
Sofia, le 17 Janvier 1921.			
Commission d'Armistice Constantinople			
La Commission d'Armistice ne voit pas d'inconvénient à ce que les (183) cent quatre vingt trois réfugiés Ottomans en Bulgarie soient autorisés à rentrer en Turquie Constantinople le 14 Fevrier 1921.			
<i>E. Delizé Anglais</i> <i>E. Delizé Français</i> <i>E. Delizé Allemand</i>			

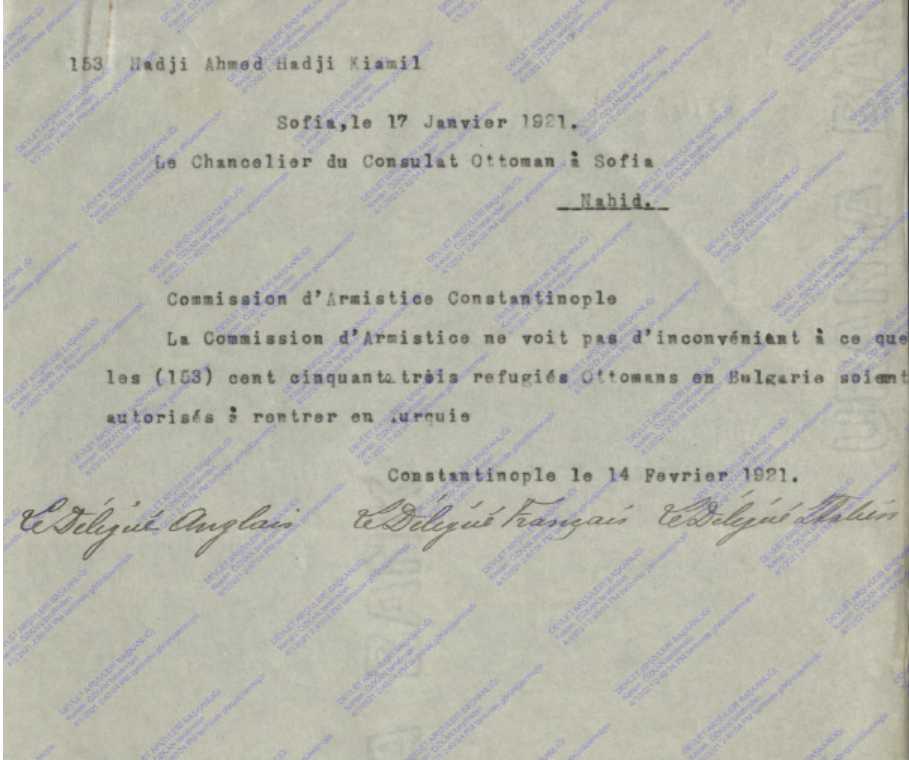
Ek 3: Mütareke Komisyonu tarafından onaylanan 183 kişilik liste
(BOA. HR.SYS) 2714. 2/89-92.

L I S T E
des réfugiés Ottomans se trouvant actuellement à Varna
et Bourgas qui désirent se rendre à Constantinople.

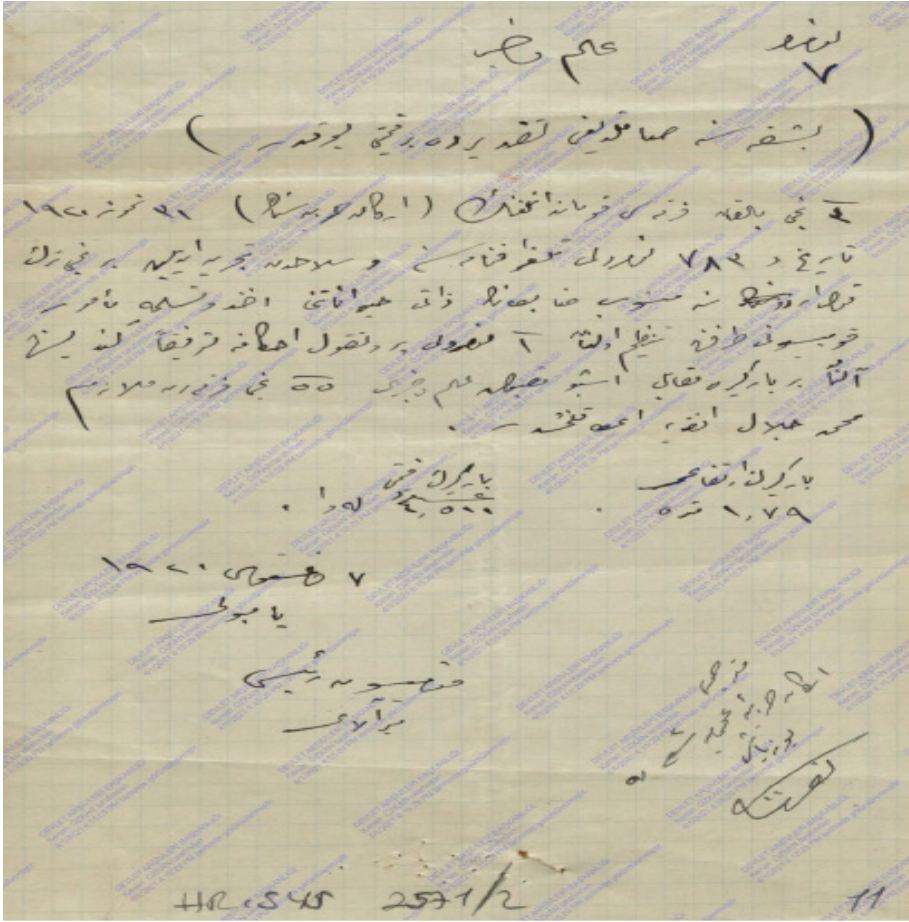
1	Moussa Halil	24	Ismail Emin
2	Hassan Hassan	25	Ibrahim Bilal
3	Mehmed Moustafa	26	Moustafa Ahmed
4	Djémal Ismail	27	Ahmed Mehmed
5	Ibrahim Ali	28	Halil Ibrahim Hussein
6	Ali Djafer	29	Moustafa Bekir
7	Ali Hussein	30	Younouz Dourmouch
8	Moustafa Suleiman	31	Hassan Halil
9	Hassan Mehmed	32	Djémal Ibrahim
10	Abdoullah Emin	33	Moustafa Ibrahim
11	Chukri Ali	34	Hussein Siman
12	Arif Hassan	35	Ahmed Ahmed
13	Latif Rifat	36	Ali Eumer
14	Latif Moussa	37	Muntasse Mehmed
15	Chukri Moustafa	38	Hussein Radir
16	Chukri Hassan	39	Mouharren Ali
17	Nouri Ramadan	40	Bekir Osman
18	Halil Ibrahim	41	Mehmed Ahmed
19	Nouri Hassan	42	Taleat Ibrahim
20	Bekir Ibrahim	43	Mehmed Ibrahim
21	Ibrahim Mehmed	44	Ali Ibrahim
22	Ismail Hassan	45	Osman Mehmed
23	Suleiman Hussein	46	Ismail Hussein

48. 248. 0711 / 2

64

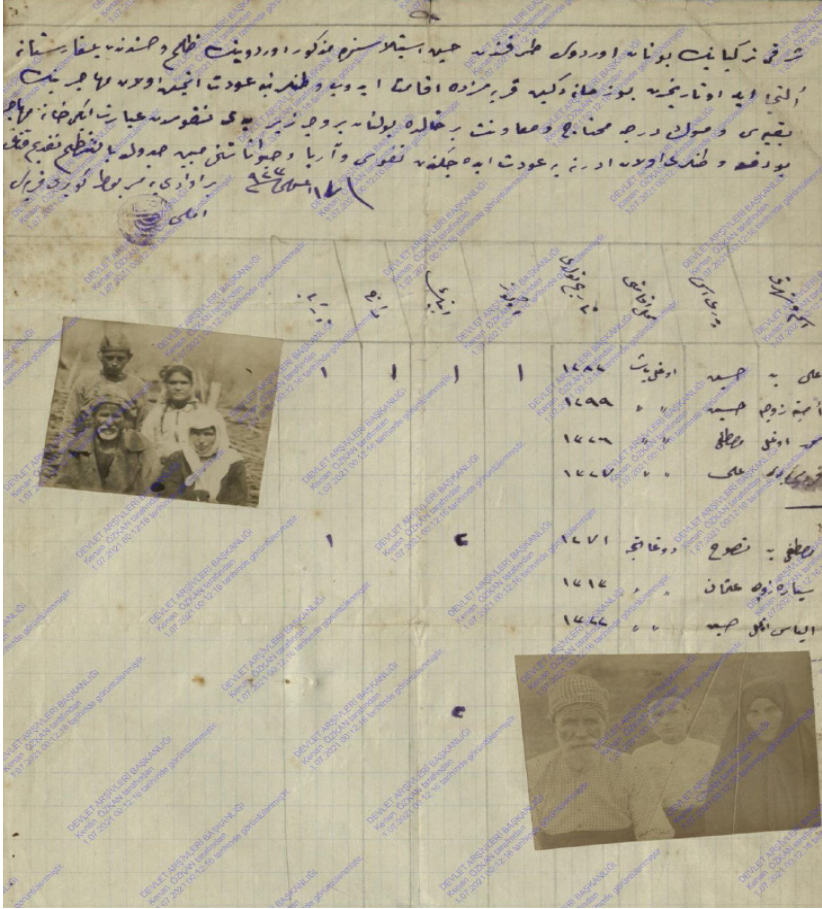
Ek 4: Mütareke Komisyonu tarafından onaylanan 153 kişilik liste
(BOA. HR.SYS) 2714. 2/93-96.

Ek 5: Bulgar Hayvan Mübayaâ Komisyonu tarafından düzenlenen makbuz örneği (BOA. HR.SYS) 2571. 2/17.

تاریخ	تاریخ	تاریخ	تاریخ
۱۵	۱۵	۱۵	۱۵
۷	۷	۷	۷
مجلس وکلاء			
مذاکرته مخصوصه ضبط نامه			
خدمه مائب			
<p>در روز یکم بویانیه طرفه استعانه طرودیه بجانستانه انجا ایزده تقریباً ایک سیکل هدر و در لسانه معتبره محروم دیکل بقیع بولشوقری و سیکل قدریک حیره طرودیه و سیه بوزده فضولت اخول بعلوکی مالاجتیع مادلرزه عودت نشینت بولشوقری یونانه حکومته اریکدرک قبولت اشاع ایرادیک و دیگرری بول مصرف لارک ایله مسکرمه بک بریانه برهالک فاکر قری و سیه بوزده برابره دریدای تقدره بوزک مسکنه اعاده قری فای قریجه برده عودت ایلت ایستیرک سیایر قری صوفیه کاسیانا قوسلر کارجیه اعده ارفق سیرج اولم که دولتی ایولت مامور لریج بویا بول لارک و زده معیشتک نظرات کوسرکست و قوسلر کارجیه سیایر لاری حایم عودت ابرمن قوک ایرواکک بوللر سراجعات واقعه آملو لیکنه سینه لریک لریجه سکا افضا سیلعت صوبای مسکنه عودت ایله جکده مسکن کوسر لریجه دولتی ایولتک صوفیه کی لاریه معانات مقصدیه اعطایر لریجه حقیقه بعضیه امارانه حادی زاهد نظرتیم وارد اولتو ۲۵ سیه بالیکه تاریخ و ۱۶۱۶ مودولر کولر قری</p>			
قرایم			
<p>سیلر لریک معسار عومیلک اکرال تری بجانسه مکره قدره حیدم هر صا لریجه بولشوقری بقیع اعده و مسکنه عودت ایله حکم حقیقت مسکنه عومیلک اکرال تری بجانسه مکره قدره حیدم هر صا لریجه بولشوقری بقیع اعده و مسکنه عودت ایله حکم حقیقت سیلر لریجه معسار عومیلک اکرال تری بجانسه مکره قدره حیدم هر صا لریجه بولشوقری بقیع اعده و مسکنه عودت ایله حکم حقیقت</p>			

Ek 6: Sivil mültecilere 5.000 lira yardımda bulunulması hakkındaki karar
(BOA. MV.) 220. 247.

Ek 7: Köprükøy'den (Grozddövo), memleketleri Havsa'nın Oğulpaşa köyüne dönen 2 hanede 7 nüfus mülteciye ait isim listesi. (BOA. HR. SFR. 04), 666. 56/9.

اورده و بدینک برده اوستد سینه یی لرغا و اهل ایس موده لایزیه و طهارین آرا کوی طلوب یغنا سینه انجا یه به بر مرینه بر دون وضانه
مرولع حضاقت کربستان اف ستانده اورده و لایزیه خا و نقره مرین بسوز و طوطی طوطی مره اسراک ایسینه لرغا کوی طوطی

ایس موده		ایس موده		ایس موده		ایس موده		ایس موده		ایس موده		ایس موده		ایس موده		ایس موده		ایس موده	
ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده	ایس موده
۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲
۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳
۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴
۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵
۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶
۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷
۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸
۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹
۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱
۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲
۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳
۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴
۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵
۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶
۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷
۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸
۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹
۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰
۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱
۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲
۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳
۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴
۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵
۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶
۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷

Ek 8: Muhsin Ağa Çiftliği karyesinden memleketleri Edirne'nin Budakdoğanca köyüne dönen 5 hanede 27 mülteciye ait isim listesi
(BOA. HR. SFR. 04), 666. 56/10.